

ედვინება მაგალი თოდუას
ნათელ ხსოვნას

თამარ დემეტრაშვილი
თამარ ლეკვეიშვილი

Tamar Demetrashvili
Tamar Lekveishvili

ირანული გავლენა ქართველ
დიდგვაროვანთა სამოსში XVI-XVII საუკუნეების
დასავლეთ საქართველოს ფრესკების მიხედვით

Iranian Influence on the Clothing of Georgian
Nobility: the Evidence from 16th-17th-Century
Frescoes in Western Georgia

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი 2023

შოთა რუსთაველის საქართველოს
ეროვნული სამეცნიერო ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL SCIENCE
FOUNDATION OF GEORGIA

ნაშრომი გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (ფუნდამენტური კვლევებისთვის სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტების კონკურსი #FR-19-118). წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი აზრი ეკუთვნის ავტორებს და შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს.

This book is published by the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) (Fundamental Research Grants #FR- FR-19-118). All ideas expressed herewith are those of authors and may not represent the opinion of the Foundation itself.

რედაქტორი	გიორგი სანიკიძე
Edited by	George Sanikidze
დაკაბადონება	თინათინ კვირკველია
Layout design by	Tinatin Kvirkvelia

წიგნში ჩართული ფოტოები (ცაიშის, წალენჯიხის, ხობის, მარტვილისა და კორცხელის ეკლესიების ფრესკები) გადაღებულია ზურაბ მანაგაძის მიერ.

Photos (Tsaishi, Tsalenjikha, Khobi, Martvili, and Kortskheli frescoes) included in the book are taken by Zurab Managadze.

წიგნში წარმოდგენილი მონუმენტური კედლის მხატვრობის ასლები დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმისა და ხელოვნების მუზეუმის კოლექციებში.

The copies of the monumental wall painting presented in the book are preserved in the collections of the Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia, and the Museum of Arts.

© ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის
გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University

ISBN 978-9941-18-454-3

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუტა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო

ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0162, Georgia

ნაშრომი მომზადებულია 2020-2023 წლებში სსიპ შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის ფარგლებში, სათაურით: „ირანული ზეგავლენა ქართველ დიდგვაროვანთა სამოსში XVI-XVII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ფრესკების მიხედვით“ (FR-19-118).

სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია, მაღლიერება გამოვუხატოთ საქართველოს საელჩოს ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში, საქართველოში ირანის ისლამური რესპუბლიკის საელჩოს კულტურის განყოფილებას, ირანის კულტურული მემკვიდრეობის კვლევით ცენტრს, თეირანის რეზა აბასის მუზეუმს, გოლესთანის სასახლე-მუზეუმს, საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს, ასევე, ყველა ქართველ და უცხოელ კოლეგას, რომელთაც დახმარება გაგვიწიეს პროექტის წარმატებით განხორციელებაში.

განსაკუთრებულ მაღლობას ვუხდით პროექტის კონსულტანტს, ხელოვნების ისტორიის დოქტორს, ჟენევის უნივერსიტეტის ისლამური ხელოვნების ლექტორს, ნეგარ ჰაბიბის, ირანის კულტურული მემკვიდრეობის კვლევითი ცენტრის მკვლევარს, აჰმად ჩაიჩი ამირხიზს, ისპაჰანის ხელოვნების უნივერსიტეტის ასოცირებულ პროფესორს, ფარშიდ ირვანი ყადიმს, ამავე უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულს, არქეოლოგს, თავისუფალ მკვლევარ აყილ აყილის, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ისტორიისა და ეთნოლოგიური კოლექციების უფროს კურატორს, მამუკა ქაფიანიძეს, საქართველოს უნივერსიტეტის თამაზ ბერაძის სახელობის ქართველოლოგიის ინსტიტუტის მკვლევარს, ხელოვნებათმცოდნე მარიამ გველესიანს.

This book is edited in the frame of project funded by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia “Iranian Influence on the Clothing of Georgian Nobility: the Evidence from 16th-17th-Century Frescoes in Western Georgia” (FR-19-118).

We would like to express our gratitude to the Embassy of Georgia to the Islamic Republic of Iran, the Cultural Consulate of the Embassy of the Islamic Republic of Iran in Georgia, the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Reza Abbasi Museum of Tehran, the Museum of Golestan Palace, the National Museum of Georgia and our Georgian and foreign colleagues for their help during the work on the project.

Special thanks to the project consultant Negar Habibi – lecturer of Islamic Arts History at the University of Geneva (Department of Art History, Faculty of Humanities); Ahmad Chaychi Amirkhiz – Researcher of Cultural Heritage and Tourism Research Institute; Farshid Iravani Ghadim – Associate Professor of the Art University of Isfahan; Aghil Aghili – Archaeologist, the Art University of Isfahan (MA), freelance researcher; Mamuka Kapianidze – Senior Curator of the Department of Ethnology and History at Georgian National Museum, the Simon Janashia Museum of Georgia; Mariam Gvelesiani – Art Historian, Professor at the Georgian University.

წინამდებარე ნაშრომში გამოყენებულია პროექტის ფარგლებში დაბეჭდილი შემდეგი სტატიები:

In the monograph are included articles published in the frame of the project:

დემეტრაშვილი თ. & ლეკვეიშვილი თ. მარიამ დადიანის ირანული სამოსი (ფრესკებისა და მზითვის წიგნში დაცული ლექსიკის მიხედვით). (2018). ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, (11), 374-393. Demetrashvili T. & Lekveishvili T. (2018). Mariam Dadiani's Iranian Clothing (Based on the study of her Frescoes and Lexical Elements preserved in Dowry book). The Near East and Georgia, (11), 374-393.

ლეკვეიშვილი თ. (2021). სამოსი, როგორც პოლიტიკური ორიენტაციის ინდიკატორი: ოდიშის მთავარი ლევან II დადიანი. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, (13), 366-378. Lekveishvili T. (2021). Dress as an Indicator of the Political Orientation: Iranian Clothing of Levan II Dadiani, Ruler of the Samegrelo Principality. The Near East and Georgia, (13), 366-378.

დემეტრაშვილი თ. (2021). ჩიქვან-ლიპარტიანთა ირანული სამოსი მარტვილის მონასტრის ფრესკებზე. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, (13), 351-365. Demetrashvili T. (2021). Chikvani-Lipartianis' Iranian Clothing on the Frescoes of Martvili Monastery. The Near East and Georgia, (13), 351-365.

დემეტრაშვილი თ. (2023). ჭილაძეთა სათავადოს ირანული „ინსიგნიები“ ტყვირის მე-17 საუკუნის ჭედური ხატების მიხედვით. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, (14), 335-348. <https://doi.org/10.32859/neg.14.633.335-348>. Demetrashvili T. (2023). Iranian «insignias» of the chiladze satavado according to the 17th-century engraved icons of Tkviri. The Near East and Georgia, (14), The Near East and Georgia, (14), 335-348. <https://doi.org/10.32859/neg.14.633.335-348>.

ლეკვეიშვილი თ. (2023). წულუკიძეთა სათავადოს საბრძოლო იარაღი, როგორც პოლიტიკური ორიენტაციის მაჩვენებელი: მე-17 საუკუნის 60-70-

იანი წლები. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, (14), 349–357. <https://doi.org/10.32859/neg.14.634.349-357>. Lekveishvili T. (2023). Daggers of Tsulukidze satavado as an indicator of political orientation: 60-70s of the 17th century. The Near East and Georgia, (14), 349–357. <https://doi.org/10.32859/neg.14.634.349-357>.

Demetrashvili T. & Lekveishvili T. (2023). Mariam Dadiani's marriage: How Iranian political and cultural dominance was manifested in the 17th-century Georgian nobility's clothing. Iran and the Caucasus, Brill: Leiden (forthcoming).

შინაარსი

რედაქტორისგან.....	8
From the editor	10
შესავალი.....	13
ოდიშის სამთავრო ლევან II დადიანის დროს.....	23
მარიამ დადიანი	29
ჭილაძეთა სათავადო	52
წულუკიძეთა სათავადო	63
ჩიქვან-ლიპარტიანები	71
Introduction	81
The Odishi principality during the Levan II Dadiani rule	90
Mariam Dadiani	95
Satavado of Chiladzes	114
Principality of Tsulukidzes	122
Chikvan-Lipartiani family.....	129
დამოწმებული ლიტერატურა.....	137
სურათები	157

რედაქციისგან

წინამდებარე ნაშრომი სამეცნიერო ღირებულების თვალსაზრისით არაერთი კუთხითაა გამორჩეული. სხვადასხვა ენებზე არსებული არაერთი პირველწყაროს დეტალური დამუშავებით და არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით, დასავლეთ საქართველოს ტაძრებში არსებული ფრესკების შესწავლის საფუძველზე წარმოდგენილია რეგიონზე სპარსული ზეგავლენის სრული სურათი მე-16-მე-17 საუკუნეებში.

კარგად არის ცნობილი, თუ რაოდენ დიდი იყო სეფიანთა ირანის ზეგავლენა აღმოსავლეთ საქართველოზე, რამაც კულტურაშიც ჰპოვა ასახვა. ირანის ზეგავლენა დასავლეთ საქართველოზე – რეგიონზე, რომელიც არ შედიოდა მისი დომინირების სფეროში, ბევრად უფრო ნაკლებად თვალსაჩინოა. ამ მხრივ კი დასავლეთ საქართველოს ეკლესიებში არსებული ფრესკების შესწავლა, მათზე გამოსახულ დიდგვაროვანთა მიერ ირანული ჩაცმულობის არჩევის განმაპირობებელი ფაქტორები, ჩაცმულობის ცალკეული დეტალების სპარსულიდან ქართულში შემოსული სახელწოდებების ლინგვისტური ანალიზი, მართლაც საშური საქმეა.

პროექტზე მუშაობის პროცესში ავტორებმა განახორციელეს მივლინებები და დეტალურად შეისწავლეს დასავლეთ საქართველოს (იმერეთი, რაჭა, გურია, სამეგრელო) ტაძრებში არსებული ფრესკები. განხორციელდა მივლინება ირანშიც, სადაც ასევე შეგროვდა ნაშრომისთვის აუცილებელი სხვადასხვა ტიპის მასალები. მოპოვებული მასალები სათანადოდ დამუშავდა; შეჯერდა ისტორიული წყაროებისა და საკითხთან დაკავშირებულ სამეცნიერო ლიტერატურის მონაცემებთან (დამუშავებული სხვადასხვა ენაზე არსებული პირველწყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის სია მართლაც შთამბეჭდავია); ამგვარად ჩამოყალიბდა ნაშრომის კონცეპტუალური ჩარჩო.

ნაშრომში სრულყოფილად არის გაანალიზებული მე-16-მე-17 საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში არსებული სიტუაცია. წარმოჩენილია ის პოლიტიკური ფაქტორები, რაც ხელს უწყობდა რეგიონში სპარსული კულტურული ზეგავლენის გაძლიერებას; გამოკვეთილია ის კულტურული ფაქტორები, რის გამოც დასავლეთ საქართველოს დიდგვაროვნები „მისდევდნენ“ ირანულ მოდას; შესწავლილია ტანსაცმელთან დაკავშირებული სპარსული ტერმინოლოგია, რომელიც ქართულში დამკვიდრდა.

დასაფასებელია, რომ ნაშრომი ორენოვანია (ქართულად და ინგლისურად), რაც უცხოელ მკითხველსაც საშუალებას მისცემს გაეცნოს ქართულ-ირანული კულტურული ურთიერთობების გამოკვლევაში წარმოდგენილ ასპექტებს. ნაშრომი, რომელიც კიდევ ერთი საინტერესო კუთხით შეისწავლის ქართულ-ირანულ ურთიერთობებს, უდავოდ ავსებს ამ სფეროში არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას, სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოაქვს ახალი საყურადღებო მასალები და მრავალ საკითხს ახლებურად წარმოაჩენს. შესაბამისად, ნაშრომი უდავოდ მაღალი სამეცნიერო ღირებულების მატარებელია და შენაძენს წარმოადგენს ქართული მეცნიერებისთვის.

From the editor

The presented work has outstanding scientific value in many ways. Based on the study of the frescoes in the churches of Western Georgia and the detailed analysis of primary sources on different languages and existing academic works, the authors presented a complete picture of the Persian influence on the region mentioned above of Georgia in the 16th-17th centuries.

It is well-known how enormous the Safavid State's influence was on Eastern Georgia. This influence was also manifested in culture. The Iranian impact on Western Georgia – the region that Iran did not dominate, is much less visible. In this regard, the study of frescoes preserved in the churches of Western Georgia, factors that conditioned the choice of Iranian clothing by the Georgian nobles depicted on the frescoes, and the linguistic analysis of Persian terminology of clothing entered into Georgian is critical.

While working on the project, the authors visited the regions of Western Georgia (Imereti, Racha, Guria, Samegrelo) and studied in detail the frescoes in the existing churches. They also visited Iran, where various types of materials were collected for the project. The collected materials were processed and compared with data from historical sources and scientific literature (the list of primary sources and scientific literature in different languages is really impressive). The conceptual framework of work was thus created.

The book contains a thorough analysis of the situation in Western Georgia in the 16th and 17th centuries, the political factors that contributed to the strengthening of the Persian influence in the region, and the cultural factors that led the nobility of Western Georgia to follow the Persian fashion have been identified; Persian terminology related to clothing, which entered the Georgian language has been studied. These topics have been extensively researched and analyzed, providing valuable insights.

It is worth noting that the book is bilingual (Georgian and English). This allows the foreign reader to get acquainted with one of the significant aspects of Georgian-Iranian cultural ties. The work, which explores another little-known sphere of Georgian-Iranian relations, is undoubtedly a scientific innovation – it introduces new materials into academic circulation. In it, a lot of problems are studied from a new angle. Accordingly, it can be argued that the book significantly contributes to Georgian studies.

შესავალი

XVI საუკუნიდან განსაკუთრებით ინტენსიური ხდება ირან-საქართველოს ურთიერთობა, რაც გამოწვეული იყო შემდეგი ფაქტორებით: 1453 წელს, ერთ დროს ძლევამოსილი ქრისტიანული სახელმწიფოს, ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინოპოლი დაეცა; მჭიდრო პოლიტიკური და კულტურული კავშირი ბიზანტიასთან გაწყდა, ხოლო მის ადგილას ოსმალეთის ძლიერი იმპერია შეიქმნა;

XV საუკუნის ბოლოს დაიშალა საქართველოს ერთიანი მონარქია, რის შედეგადაც რამდენიმე სამეფო და სამთავრო ჩამოყალიბდა; 1555 წელს ოსმალეთმა და ირანმა, ქ. ამასიაში დადებული ზავით, საქართველოს ყოფილი ერთიანი ფეოდალური მონარქიის სამ სამეფოდ და რამდენიმე სამთავროდ დაწევრებული ტერიტორია ორად გაიყვეს – ოსმალეთს ერგო დასავლეთ საქართველო: იმერეთის სამეფო, ოდიშისა და გურიის სამთავროები და სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ნაწილი, ხოლო ირანს – აღმოსავლეთ საქართველო: ქართლისა და კახეთის სამეფოები და სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილი (იხ. მაგ., გუჩუა 1973: 113). ამის შედეგად, საქართველო მოწყდა ქრისტიანულ-მართლმადიდებლურ მრავალსაუკუნოვან ერთობას და, მისდა უნებურად, ისლამური სახელმწიფოების გარემოცვაში მოექცა. ასეთმა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა განაპირობა საქართველოს განსაკუთრებული ინტერესი ისლამურ-აღმოსავლური სამყაროსადმი, რამაც, თავის მხრივ, გავლენა იქონია ქართულ კულტურულ გარემოზე.

აღმოსავლურ-ისლამური გავლენები თავისებურად აისახა ლიტერატურულ, ხუროთმოძღვრულ თუ სახვითი ხელოვნების არაერთ ნიმუშზე, ქართული მხატვრული შემოქმედების საერო ნაკადზე – საერო მინიატურასა (ხუსკივაძე 1999: 100; ხუსკივაძე 2018: 16) და ხუროთმოძღვრებაზე (Чубинашвили 1970: 309, 319).

ქართული სამინიატურო მხატვრობა ხელნაწერ წიგნთან არის დაკავშირებული. XVI საუკუნიდან ჩნდება სპარსული-დან თარგმნილი საგმირო, სამიჯნურო და დიდაქტიკური ჟანრის ლიტერატურული თხზულებათა ხელნაწერები, რომლებიც მდიდრულადაა დასურათებული. ამ პერიოდის ქართულ საერო ხელნაწერთა დასურათება მუსულმანურ-აღმოსავლური ხელოვნების, კერძოდ, სპარსული მხატვრობის მიბაძვითა და ირანული სამინიატურო ხელოვნების უშუალო გავლენით იქმნება (ხუსკივაძე 2018: 20, 28-30, 58; ხუსკივაძე 1999: 101-102).

ამ პერიოდის ქართულ მინიატურებში გამოიყოფა ორი ჯგუფი: 1) მექანიკურად გადმოღებული ირანული სამინიატურო ტრადიცია (მაგ.: „ვეფხისტყაოსნის“ წერეთლისეული ნუსხის მინიატურების პირველი ნაწილი), რომელსაც მკვლევარი იუზა ხუსკივაძე მაირანიზებელ მინიატურებს უწოდებს. მაირანიზი-ლებელ მინიატურებში გამოიყოფა მოქმედ პერსონაჟთა ერთმანეთისგან განსხვავებული ორი ტიპაჟი: ერთში ისპაჰანური სკოლის მხატვრობაში დაკანონებული ე. წ. „მონღოლური ტიპი“ შეინიშნება, მეორეში კი პერსონაჟთა სახეები ხასიათდება ეროვნული ნიშნებით; ამიტომ მათი შედარება უფრო მიზანშეწონილად ითვლება XVI-XVII საუკუნეების ქართულ ტაძართა კედლის მხატვრობის ქტიტორთა პორტრეტებთან; 2) მეორე ჯგუფის მინიატურები, სპარსული გავლენების მიუხედავად, ქართული მხატვრული აზროვნების სპეციფიკური ნიშნებით ხასიათდება, გრძელდება თვითმყოფად საფუძველზე ჩამოყალიბებული ადგილობრივი მხატვრული ტრადიცია (მაგ.: „როსტომიანის“, „ვისრამიანის“ ქართულ ვერსიათა დასურათება) (ხუსკივაძე 1999: 105; ხუსკივაძე 2018: 30-32, 34-36, 46).

ბოლო პერიოდში გამოითქვა მოსაზრება ისპაჰანური სკოლის დაზგური ფერწერის „ქართულობის“ შესახებ. ირანელი მეცნიერი შაჰრიარ ადლი XVII საუკუნის მეორე ნახევრითა და XVIII საუკუნის დასაწყისით დათარიღებულ ისპაჰანის მხატვრული სკოლის ნიმუშებად აღიარებულ პორტრეტებს ქართულ მხატვრობად მიიჩნევს. უფრო მეტიც, მისი აზრით, ამ ტილოებზე

გამოსახული პერსონაჟები ქართველები არიან და ისინი როსტომ მეფის (1632-1657) სასახლისთვისაა განკუთვნილი (ადლი 2001: 96-100).

ქართველი მკვლევრის, ნინო ჩიხლაძის აზრით, „ქრისტიანულ დასავლეთზე ორიენტირებული ქართული ხელოვნება შეიძლება გამხდარიყო ხიდი დასავლეთევროპულსა და ირანულ კულტურას შორის“ (ჩიხლაძე 2003: 106; ჩიხლაძე 2003: 181). „ქართულ-სპარსული“ მხატვრული სკოლის ჩამოყალიბების საფუძვლად მიიჩნევენ ქართული საერო პორტრეტის მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილების არსებობას, რომელიც ირანისა და საქართველოს სამეფო კარზე წარმოიშვა (ჩიხლაძე 2003: 108).

ქართულ-სპარსული დაზგური ფერწერის ზეგავლენა შეიმჩნევა ქართული კედლის მხატვრობის საქტიტორო პორტრეტებზე (ჩიხლაძე 2003: 107). XVII საუკუნის 30-იან წლებში უკვე იქმნებოდა ამ სკოლის ნიმუშები: სვეტიცხოვლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ბურჯზე მარიამ დადიანისა და მისი ვაჟის ოტია გურიელის გამოსახულებები და მარტვილის ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ ბურჯზე მარიამ დედოფლისა და ოტია გურიელის 1625-1634 წლებს შორის შესრულებული პორტრეტი, რომლებზეც არის მინიშნება მხატვრული ხედვის ახლებურ კუთხეზე.¹

ხელოვნებათმცოდნე იუზა ხუსკივაძის აზრით, აღმოსავლურ-ისლამური კულტურის გავლენები XVI-XVII საუკუნეების ქართულ ეკლესიათა მონუმენტური მხატვრობის ნიმუშებზე – საქტიტორო პორტრეტებზე – ზედაპირული და უმნიშვნე-

1 ქართულ-სპარსული დაზგური სკოლის ჩამოყალიბების ხანად ივარაუდება 1637-1829 წლები. საწყისად აღებულია მარიამ დადიანისა და ოტია გურიელის სვეტიცხოვლის პორტრეტი და მისი შექმნის თარიღი – მარიამი ამ ფრესკაზე უკვე როსტომ ხანის ცოლია, მისი ვაჟი ოტია კი მის გარდაცვალებამდეა გამოსახული. ოტია 19-20 წლისა გარდაიცვალა, ფრესკაზე კი იგი 12-13 წლის ბავშვია. ხოლო ზედა ზღვრად მიჩნეულია 1829 წელი და ამ მხატვრული სკოლის ნიმუშის „ქსნის ერისთავ თორნიკეს ასული ნინოს“ შექმნის თარიღი. იხ.: (ჩიხლაძე 2003: 107-108; ჩიხლაძე 2003: 182).

ლოა (ხუსკივაძე 1999: 100, 114).² ზედაპირულ გავლენაში იგულისხმება კედლის მხატვრობაში გამოსახულ ისტორიულ პირთა ჩაცმულობა – უხვი ორნამენტებით შემკული სამოსის ტარების წესი, ქუდისა და ქამრის ფორმა, რომელიც, იმ პერიოდის ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე, ირანიდან შემოსულ მოდად მიიჩნევა და რომელმაც ამა თუ იმ სახით კედლის მხატვრობაში გამოყვანილ ისტორიულ პირთა ჩაცმულობაში იჩინა თავი.

ივანე ჯავახიშვილს შესწავლილი აქვს ქართული ჩაცმულობის ისტორიის საკვლევად საჭირო და აუცილებელი მასალები როგორც ქართულ, ისე არაქართულ წყაროებში (ჯავახიშვილი 1962). ნაშრომი სამოსის ისტორიაზე შექმნილ სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი რამით გამოირჩევა: მართებული მეთოდოლოგიითა და ფართოდ მოხმობილი როგორც ქართული, ასევე ბიზანტიური და სპარსული წყაროების ღრმა ანალიზით. მეცნიერს მოყვანილი აქვს ყოველგვარი საამისოდ გამოსადეგი ქართული წყარო, მათ შორის, ფრესკები და მზითვის წიგნები. როგორც ირკვევა, საქართველოს ეკლესიებში არსებულ ფრესკებზე დოკუმენტურადაა ასახული ამა თუ იმ ეპოქის მეფეთა და დიდებულთა ჩაცმულობა, ხოლო მზითვის წიგნებში სხვა ნივთთა შორის ჩამოთვლილია ქალთა ის სამოსი და სამკაულები, რომლებიც დამახასიათებელი იყო XVII საუკუნის საქართველოსთვის. ამა თუ იმ ფრესკაზე გამოსახული თუ რომელიმე მზითვის წიგნში დასახელებული ხალათი, ჯილა, ქამარი თუ კაბა ნამდვილად არსებობდა სწორედ იმ სახით, როგორც ამას ვხედავთ ფრესკებზე ან აღწერილია მზითვის წიგნებში.

ინტერესი მზითვის წიგნებისადმი, როგორც საისტორიო წყაროსადმი, XIX საუკუნიდან ჩნდება. მზითვის წიგნების მრავალმხრივი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში უდავოა როგორც სოციალურ-ეკონომიკური, ასევე პოლიტიკური ისტორიისთვის. მზითვის წიგნების მიხედვით, შე-

2 ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში აღმოსავლურ-ისლამური გავლენების, მხატვრული ხერხების ზოგად მსგავსებებსა და განსხვავებებზე დაწვრილებით იხ.: (ხუსკივაძე 2018: 92-110).

საძლებელია ამა თუ იმ ნივთის არსებობის დადასტურება თუ გარკვევა, ნამდვილად ასახავდა თუ არა ფრესკაზე გამოსახული ნივთი დროის შესაბამის მონაკვეთს. ამგვარად შეიძლება აღდგეს ყოფის, სავაჭრო ურთიერთობისა და განვითარების საერთო სურათი.

მიუხედავად იმისა, რომ ფრესკებზე ასახული ნივთები ყოველთვის არ გვაძლევს იმ დროის ქართული ჩაცმულობისა და მორთულობის სრულ სურათს და მზითვის წიგნებში ფიქსირებული ტერმინებიც არ ასახავს ამ ფრესკების ყველა დეტალს, ქართული ჩაცმულობის ისტორიის, საქართველოსთან ისტორიულად და კულტურულად დაკავშირებული ქვეყნების გავლენების შესასწავლად ეს მასალები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართული სამოსის კვლევას არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა, მისი ისტორიის შესწავლა დღემდე მეტად აქტუალურ თემად რჩება. ქართული ტანსაცმლის კვლევა შეუძლებელია ახლო აღმოსავლეთის ხალხთა ჩაცმულობის შესახებ არსებული წყაროებისა და დოკუმენტების გათვალისწინების გარეშე, რადგან საუკუნეების განმავლობაში ქართველებს ამ ხალხებთან მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ.

ირანულ ტანსაცმელსა და ქსოვილებზე არაერთი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა და ალბომია გამოცემული როგორც საკუთრივ ირანში, ასევე მის საზღვრებს გარეთ.³ სხვა მეცნიერთა შორის, ქართულ ჩაცმულობაში ირანულ გავლენებს იკვლევდა ქართველი ირანისტი მაგალი თოდუა, თუმცა მან ვერ მოასწრო ნაშრომის დასრულება. მაგალი თოდუას აზრით, „ეს გამოკვლევები ზოგჯერ ამ ხანის აღწერილობებს, დოკუმენტურ მასალებს და რეალურად

3 Albert Racinet, *Le Costume Historique* (6 volumes), Libr. de Firmin-Didot et c^{ie}, Paris (1888); Phyllis Ackerman, *Persische textilien*, Basel, 1953; Hermann Goetz, *The History of Persian Costume, in a survey of Persian art*, edited by Arthur U. Pope and Phyllis Ackerman, vol. 3, 2227-2256. London: Oxford University Press, 1933. ضیاءپور، جلیل، پوشاک زنان ایرانی؛ از چهارده قرن پیش تا آغاز دوره شاهنشاهی پهلوی، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷. آشنائی با رنگ آمیزی در آثار ایرانیان از کهن ترین زمان تا دوره صفویه، داره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر [تهران] ۱۳۵۳. پوشاک باستانی ایرانیان، از کهن ترین زمان تا پایان شاهنشاهی ساسانیان، [تهران]: اداره کل موزه ها و فرهنگ عامه، ۱۳۴۳.

არსებულ ნივთებს კი არ ეყრდნობა, არამედ ამ საგნებზე გაცილებით გვიან შექმნილ მინიატურებს. მინიატურები კი, როგორც არ უნდა იყოს იგი, დოკუმენტად არ გამოდგება. მით უმეტეს, ვერ შეასრულებს ამ ფუნქციებს სპარსული მინიატურები, რომლებიც მათი ავტორების ხანის მონაცემებს ასახავენ. მაგალითად, ყაჯართა ხანის (მე-18-20 სს.) ოსტატები შაჰ-ნამეს (977-1010 წწ.) თავიანთი დროის აქსესუარებით გადმოსცემენ.⁴ მ. თოდუა ქართული ჩაცმულობის ისტორიის შესასწავლად ყველაზე მართებულად ივანე ჯავახიშვილის მეთოდს მიიჩნევს.

XVI-XVII საუკუნეების საქართველოში, პოლიტიკურ გავლენებთან ერთად, სპარსული და თურქული ჩაცმულობაც იკიდებს ფეხს. თავდაპირველად იგი სასაჩუქრე ფუნქციით გვევლინება (ჯავახიშვილი 1962: 41; კვანტიძე 2014: 53-68, 306). ქართულ და სპარსულ საისტორიო მწერლობაში მოთხრობილია არაერთი მაგალითი სამოსის საჩუქრად ბოძებისა, რომლებიც დროთა განმავლობაში ჩვეულებრივ საყოფაცხოვრებო ნივთებად გადაიქცა. იმ დროის სამოსის შესწავლის თვალსაზრისით საგულისხმოა უცხოელ მოგზაურთა და მისიონერთა ჩანახატები და ჩანაწერები (ლამბერტი 1938; დელა ვალე 1879; შარდენი 2018; კასტელი 1976; დიონიჯო კარლი, 1951), რომლებშიც სამოსის (საპატიო ხალათის) საჩუქრად ბოძების არაერთი შეთხვევაა მოთხრობილი.

მაგალითად, შარდენი აღწერს, თუ როგორ ეახლა სპარსეთის შაჰს 1652 წლიდან სამშობლოდან რუსეთში გადახვეწილი თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი, ერეკლე (ნაზარალი-ხანი, ქართლის (1688-1703) და კახეთის (1703-1709) მეფე), რომელსაც შუამდგომლობას უწევდა რუსეთის ხელმწიფის საგანგებო ელჩი. უფლისწულმა, როგორც მსახურმა და ვასალმა, შაჰს თავისი სამეფოს მეფისნაცვლობა სთხოვა. ხელმწიფის ბრძანების მოლოდინში საზღვართან გაჩერებულ უფლისწულს, რომელსაც შაჰმა ხელმწიფის კარზე მოსვლის ნება მისცა, წყალობის ნიშნად და საწინდრად გაუგზავნა „უძვირფასესი ხალათი, რომელიც შედ-

4 მაგალი თოდუა, არქივის მასალები: XVII საუკუნის ქართველ დიდგვაროვანთა ირანული ტანსაცმელი, ۱۷ پوشاک ایرانی بزرگزدگان گرجی قرن ۱۷

გებოდა ცხრა სრული ჩასაცმელისგან: ერთი მათგანი ძვირფასი თვლების საკინძებით იყო მორთული, ოთხი – ოქროქარგული, ხოლო დანარჩენები – ოქროთი და ვერცხლით მოქარგული ფარჩისა“ (შარდენი 2018: 351).

შარდენი ასევე მოგვითხრობს, რომ შაჰ-აბასმა ძვირფას საჩუქრებს შორის, რომლებიც ქართლის მეფე ლუარსაბს (ლუარსაბ II – 1606-1615 წწ.) უბოძა, იყო ძვირფასი თვლებით მოოჭვილი ჯილა, როგორც სამეფო ნიშანი (შარდენი 2018: 305).

მნიშვნელოვანია, ასევე, კაპუცინი მისიონერის, დიონიჯო კარლის ცნობა გიორგი XI-ის (1676-1688 – ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზის) შვილი) შესახებ: ის თბილისის მინბაშისგან (მეციხოვნეთა ჯარის უფროსი) მიიღებს საჩუქრად შაჰის გამოგზავნილ საპატიო ხალათს და შეიმოსება, რაც იმისი მაუწყებელია, რომ სპარსულ ყაიდაზე ჩაცმული მეფე საქვეყნოდ აღიარებს ირანის შაჰის მორჩილებას (დიონიჯო კარლი 1951: 173-175).

როგორც ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ქართული არისტოკრატია ირანის დიდგვაროვნებს ბაძავდა. მაგალითად მოჰყავს, თუ რა სურათის მოწმენი გახდნენ XVII საუკუნის დასაწყისში რუსეთის ელჩები კახეთში: „მოვიდა ცნობა, რომ სპარსეთის ელჩი ძმობის გამოსაცხადებლად მოდისო და ყველამ ხალათები ჩაიცვა, დოლბანდები გაიკეთა, შესხდნენ ყველანი ცხენებზე და მოსალაპარაკებლად გაემართნენ. როდესაც მათ ჰკითხეს, თუ რა მიზეზით შეიცვალეს ტანისამოსი, ქართველმა მოხელეებმა უპასუხეს: განა ჩვენ კი გვესიამოვნება ამ ტანისამოსის ჩაცმა, მაგრამ რა ვქნათ, სპარსეთის ელჩი მოდის, რომელმაც ჩვენი ქვეყანა განადგურებამდე მიიყვანა და ეხლაც შეუძლია გაანადგუროს. ჩვენ კი რა შეგვიძლია! ამიტომ უნდა ჩავიცვათ სპარსული ტანსაცმელი, დოლბანდები დავიხუროთ, ეგებ ამან მაინც გვიშველოსო... – ასე იყო პირველ ხანებში, მაგრამ შემდეგ და შემდეგ ქართველი დიდგვაროვანი პირები უკვე სპარსულად ჩაცმულნი დადიოდნენ“ (ჯავახიშვილი 1962: 41).

თუმცა, როგორც კვლევამ გვაჩვენა, სამოსის სადაურობისა და წარმომავლობის დასადგენად მოგზაურთა და მისიონერთა

ცნობები ხშირად ურთიერთგამომრიცხავია. მაგალითად, ისეთი დაკვირვებული ფრანგი მოგზაური, როგორიც ჟან შარდენი იყო და რომელიც 1672-1673 წლებში იმყოფებოდა საქართველოში, ყოველთვის სანდო არ არის. იგი მეგრელი ქალების დახასიათებისას ამბობს: „მათი ტანსაცმელი სპარსელი ქალების ტანსაცმელს ჩამოგავს“ (შარდენი 2018: 126); „ფესაცმელი ისეთივეა, როგორც სპარსელებისა. ქალების ტანსაცმელი სპარსულისაგან არაფრით განსხვავდება“ (შარდენი 2018: 295). მაგრამ იგივე შარდენი ირანელი ქალისა და მამაკაცის ჩაცმულობის აღწერისას აღნიშნავს, რომ მამაკაცებს აცვიათ კაბა ქართული წესით (Chardin 1927: 212); ქალებს წინდები არ აცვიათ (Chardin 1927: 215), მაშინ, როდესაც იმავე ხანის ქართულ მზითვის წიგნებში (მე-17 საუკუნიდან) ეს ნივთი – ჯურაბი/ჯორაბი (Pers. jūrāb – stockings) მრავალჯერაა ფიქსირებული (იაშვილი 1974: 40, 53, 65).

ამ აღწერის მიხედვით, ჩაცმულობის უნიფიცირება თითქმის შეუძლებელია. სწორედ აქედან გამომდინარე, ჩნდება კითხვა: რას ეწოდება „ირანული ყაიდის“ სამოსი, ან „ირანული ზეგავლენით“ შექმნილი სამოსი? (კოშორიძე 2011: 18; კვანტიძე 2014: 159).

ხელოვნების ნიმუშებზე საერო პირთა გამოსახვის ტრადიცია საქართველოში ძველი დროიდან არსებობს, XI საუკუნემდე იგი ფასადური ქანდაკების სახით გვევლინება; მრავალი ნიმუშია წარმოდგენილი მონუმენტურ მხატვრობაში, თუმცა ჭედურ ხატებზე ქტიტორების გამოსახვა განვითარების ადრეულ ხანაში იშვიათი შემთხვევაა. გვიანფეოდალური ეპოქის ჭედურ ხატებზე საერო პირები ისეთივე ინტენსივობით არიან გამოსახულნი, როგორც ეკლესიის კედლებზე. მაგალითად, ჩვენამდე მოღწეულია ლევან II დადიანის გამოსახულების მქონე 6 ჭედური ხატი (ხუსკივაძე 1974: 67). საკითხავია, რამ განაპირობა ქტიტორთა ასეთი მომრავლება ქართული ხელოვნების ნიმუშებზე?

XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან აქტიურად მიმდინარეობს ერთიანი საქართველოს სამეფო-სამთავროებად რღვევის პროცესი. საქართველოს ფეოდალური მონარქიის დასუსტება გამოწვეულია როგორც საგარეო ფაქტორებით – XIII საუკუნის

20-იან წლებში ჯალალ ედ-დინის შემოსევებით დაწყებული, მონღოლთა ბატონობით დამთავრებული, – ასევე ქვეყნის შიგნით ბატონყმურ ძალთა დამანგრეველი ქმედებებით, რამაც ქვეყნის პოლიტიკური ერთიანობის მოშლისთვის ხელსაყრელი პირობები შექმნა. ცენტრალური ხელისუფლების რღვევისა და დასუსტების ხანიდან მოყოლებული, ქვეყნის დეცენტრალიზაციის შედეგად საქართველოში იწყება დამოუკიდებელ სამთავროთა წარმოქმნა და სათავადოთა ჩამოყალიბება, უფლისწულთა გახელმწიფება და, პარალელურად, ერისთავთა გამთავრება (სოსელია 1973: 32-33; სოსელია 1990: 9-10). რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური დაშლის პროცესი XV საუკუნის ბოლოს დასრულდა, რასაც ხანგრძლივი შინაფეოდალური ომები მოჰყვა (ბერძენიშვილი 1965: 137).

ლიხთ-იმერეთის ცალკე გამოყოფის მიზნით ერთიანდებიან დადიან-გურიელი და სხვა ერისთავები, რომლებიც ჩიხორის ბრძოლაში ამარცხებენ საქართველოს მეფე გიორგი VIII-ს: „ხოლო ბაგრატ გამარჯუებული მოვიდა ქუთათისს, აქა მოერთნენ დადიან-გურიელ-აფხაზნი და სუანნი და აკურთხეს, სრულიად იმერთა სათნო-ჩინებითა, მეფედ. ამისათვის აღუსრულა მთავართა მათ აღთქმული თვსი და განთავისუფლდენ, თვნიერ ლაშქრობისა და ქუეგანწესებისა მეფისა, და იქმნა იმერეთი მიერით ერთ მეფედ და ოთხ სამთავროდ“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 806). „იმერეთის უფლისწულ-ერისთავის გამეფება, იმერეთის ცალკე სამეფოდ ჩამოყალიბება და დადიან-გურიელისა და სხვა ერისთავთა გამთავრება, მეფის ეკონომიკური დამოკიდებულებისაგან გათავისუფლება, ერთსა და იმავე დროს, 1462 წელს ხდება“, მეფობის მოპოვებისას გაწეული სამსახურის სანაცვლოდ, ბაგრატ მეფე (იმერეთის მეფე 1463-1466 წლებში) საგადასახადო ვალდებულებისგან ათავისუფლებს დადიან-გურიელსა და სხვა ერისთავებს (სოსელია 1973: 34-35; სოსელია 1990: 11-12). XVI საუკუნის შუა წლებიდან კი ლიხთ-იმერეთის ძლიერი ერისთავები ყველა ვალდებულებისგან თავისუფლდებიან (გუჩუა 1973: 86).

სამეფო-სამთავროებში აღმოცენდა უფრო წვრილი სათავადოები, რომლებიც ყმა-მამულთან ერთად ფლობდნენ ციხე-სიმაგრეებს და ეკლესია-მონასტრებს, რაც ფეოდალური საგვარეულოს მთავარი ატრიბუტი იყო.⁵ დაყოფა-დაშლის შედეგად ზოგ მათგანს ძველი საგვარეულო ეკლესიები ერგო, ზოგმა კი ახლის შენებას მიჰყო ხელი. ამ დროს საქართველოში იწყება ახალი მშენებლობები – ახალი კარის ეკლესიების შენება, ან საძვალე ეგვტერების მიშენება; ამ ეპოქისთვის დამახასიათებელია ძველი ტაძრების ხელახლა მოხატვა. საკუთარი სუვერენულობისა და ძლიერების ხაზგასასმელად ეკლესიის კედლებს და ჭედურ ხატებს დიდებულები თავიანთი პორტრეტებით ამკობენ (ბერიძე 2014: 386; ჩუბინაშვილი 1957: 14). XVI საუკუნიდან ქტიტორთა ასეთი მომრავლება ქართული ხელოვნების ნიმუშებზე ეპოქის ისტორიულმა და სოციალურმა ვითარებამ განაპირობა.

ირანისა და ოსმალეთის გარემოცვაში მოქცევამ, განსაკუთრებით კი „ირანის კულტურულმა ექსპანსიამ“, მნიშვნელოვანი კვალი დაატყო ქართული კულტურის იმ პერიოდს, რომელიც „გვიან შუა საუკუნეებად“ (XIV-XVIII საუკუნეები) იწოდება (ბერიძე 2014: 377-378). ირანის პოლიტიკურმა და კულტურულმა გავლენებმა საბოლოოდ განაპირობა მაღალი ფენების ყოფა-ცხოვრებაში სპარსული ჩვევების დანერგვა.

ირანული გავლენა გაცილებით საგრძნობი იყო საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში. თუმცა, ყოფის ამსახველი ნიმუშები, რომლებიც მაღალი არისტოკრატიული წრეებისთვის იყო დამახასიათებელი, დასავლეთ საქართველოშიც იძებნება დიდებულითა სამოსის სახით, რაც, როგორც დაკვირვებამ გვაჩვენა, ცალკეული სამთავროებისა და მთავრების პოლიტიკური ორიენტაციითა და კონკრეტულ ისტორიულ პერიოდში მათი კავშირებით აიხსნება.

5 სათავადოებში საკუთრების ფორმების საკითხის შესახებ იხ.: (ბერძენიშვილი 1965: 102); დასავლეთ საქართველოს სათავადოების საკუთრების ფორმების შესახებ იხ.: (სოსელია 1990).

მოდულის სამთავრო ლევან II დადიანის დროს

ქართული წყაროების მიხედვით, ჯერ კიდევ XV საუკუნეში, სამეგრელოს მთავარი ბედიანი ფლობდა საკმაოდ დიდ ტერიტორიას (მაკალათია 2006: 168). გიორგი VIII, ქართლისა და შემდეგ კახეთის მეფე (1446-66/1466-76), ლიპარიტ I დადიანს (1414-1470) თავის 1459 წლის ეპისტოლეში მოიხსენიებს, როგორც სამეგრელოს მეფეს. მეფედ მოიხსენიებს მას ამავე წელს ლაშქრობაში მონაწილე პირთა შორის ყვარყვარე ათაბაგიც (1451-1498). მოიხსენიება იგი ასევე, როგორც სამეგრელოსა და აფხაზეთის მეფე (მაკალათია 2006: 167). ივანე ჯავახიშვილი წერს: „ბედიანიც ცალკე ერთეულის მთავრად ითვლებოდა, იგი სამეგრელოსა და აფხაზეთის მფლობელი იყო და იმდენად ფართო უფლებებით ყოფილა მოსილი, რომ მეფედაც კი იწოდება. ჯარიც საკუთარი ჰყოლია და მართვა-გამგეობაც საკუთარი ექმნებოდა“ (ჯავახიშვილი 1982: 285). მიუხედავად ასეთი სიძლიერისა, დადიანები მაინც ცნობდნენ საქართველოს მეფის უზენაეს უფლებებს, თუმცა – ნომინალურად. ბუნებრივია, რომ გაძლიერებულ დადიანებს არ სურდათ იმერეთის მეფის ვასალობა. იმერეთიც საკმაოდ დასუსტებული იყო იმისათვის, რომ შეძლებოდა არსებული სამთავროების პოლიტიკურ-ეკონომიკური გაერთიანება.

1545 წელს გამართულ სოხოისტას ბრძოლის შედეგით, რომელშიც ოსმალებმა ბაგრატ III (1510-1564) დაამარცხეს, ხოლო საათაბაგო დაიპყრეს, ისარგებლა ლევან I-მა დადიანმა (1533-1572). იგი განუდგა ბაგრატს, განიზრახა თავისი სამთავროს დამოუკიდებლად გამოცხადება და კიდევ შეძლო ამის გაკეთება. გაძლიერებული ლევან I ფლობდა სამეგრელოსა და აფხაზეთის ტერიტორიას და ცდილობდა გურიელის დამორჩილებას. მამია IV დადიანმა (1573-1578 და 1582-1590) კიდევ გაილაშქრა იმერეთზე და დაამარცხა იმერეთის მეფე ლევანი (1585-1590), რომლის გარდაცვალების შემდეგაც შეძლო, იმერეთი მიეცა ლევა-

ნის ბიძაშვილ როსტომ-კონსტანტინესთვის (1590-1605). ოდიშის შემდეგი მთავარი, მამიას ძმა მანუჩარ I, არ გამოირჩეოდა განსხვავებული პოლიტიკით. მისი მმართველობისას გურიელთან მეტოქეობა დადიანის გამარჯვებით დასრულდა. „დადიანის გავლენის ქვეშ მოექცა იმერეთის მეფეც და გურიელიც. ერთი სიტყვით, XVI საუკუნის დასასრულს ოდიშის სამთავროს ლიხთ-იმერეთში ეჭირა პირველი ადგილი, იგი იყო ყველაზე ძლიერი სამთავრო, რომელსაც ემორჩილებოდა აფხაზეთი და გურია. მასვე ძლიერი გავლენა ჰქონდა იმერეთის სამეფოზე და იმერეთის მეფის პოლიტიკურ-საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დადიანების კეთილგანწყობილებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამასთანავე, სადადიანოს საკმაოდ დიდი ტერიტორია ეჭირა, მისი საზღვარი აღწევდა ჯიქეთამდის“ (მაკალათია 2006: 173).

ბუნებრივია, დადიანის ამგვარი გაძლიერება უკმაყოფილებას იწვევდა არა მარტო მეზობელ სამთავროებში, არამედ ოსმალეთშიც, რომლის მიზანიც შავი ზღვის სანაპიროების დაპყრობა და სადადიანოს თავისი პოლიტიკური თუ ეკონომიკური გავლენის ქვეშ მოქცევა იყო. XVII საუკუნის დასაწყისში ოსმალებმა დადიანისა და გურიელის წინააღმდეგ გამოიყენეს აფხაზეთის მმართველი წრეები (ამ დროს აფხაზეთში ძლიერი იყო ოსმალური გავლენა). ოსმალეთის დახმარებით, აფხაზეთის მთავართა შორის ყველაზე ძლიერმა შარვაშიძეების გვარმა მოახერხა აფხაზეთის ცალკე საერისთავოდ გამოყოფა.

ამგვარად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XVII საუკუნის დასაწყისში, დასავლეთ საქართველოში რამდენიმე დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული აღმოცენდა: იმერეთის სამეფო, ოდიშის, გურიისა და აფხაზეთის სამთავროები, მათ კი ახალციხის საფაშო ესაზღვრებოდა. თითოეული მათგანი ცდილობდა, გაეფართოებინა თავისი საზღვრები და ლიდერის ადგილი დაეკავებინა. რა თქმა უნდა, ამისკენ მიისწრაფოდა ოდიშიც.

საქართველოს ისტორიისთვის ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ 1603 წელს, შაჰ-აბასის მიერ წამოწყებულ ირან-ოსმალეთის ომში, რომელიც 1612 წლამდე გაგრძელდა და მისი მსვლელობის

პერიოდში შაჰის მიზანი 1555 წლის ამასიის ზავის აღდგენა იყო, ირან-ოსმალეთის დიპლომატიურ ურთიერთობებში ქართველებს საკმაო როლი ეკისრათ. ჯერ კიდევ ამ ომის წარმოების პროცესში სამეგრელოსა და გურიის მთავრებმა ოსმალეთს ხარკი შეუწყვიტეს, მაგრამ ოსმალებმა მათ ეკონომიკური სანქციები დაუწესეს, რის შედეგადაც ოდიშსა და გურიას არსებული ვითარების გათვალისწინება მოუხდათ. ამავდროულად, 1612 წელს, დასრულდა ირან-ოსმალეთის ომიც, მათ შორის დაიდო ზავი, რომელითაც აღდგა 1555 წლის ამასიის პირობები.

ოდიშის სამთავროს არსებობის პერიოდში ყველაზე გამოჩენილი მთავარი იყო ლევან II დადიანი (1611-1657), რომელსაც ლევან დიდსაც უწოდებდნენ. ჩვენთვის საინტერესოა, თუ რამდენად აისახა მის ყოფაზე, უფრო ზუსტად კი მის სამოსზე ურთიერთობა ირანთან – ურთიერთობა, როგორც მისი პოლიტიკური „არჩევანი“.

ლევან II დადიანი მანუჩარის ძე პატარაობიდანვე იზრდებოდა კახეთში. დედამისი, ნესტან-დარეჯან ბატონიშვილი, კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ის (1574-1605) ქალიშვილი გახლდათ. რუსი ელჩების, კუმბა სოვინისა და ანდრია პოლუხანოვის ცნობების მიხედვით, ალექსანდრე კახთა მეფე ატყობინებდა მათ, ქალიშვილი დადიანს გავაყოლე და დიდი მზითვიც გავატანეო. რუსი ელჩებისგან ასევე ვიგებთ, რომ ნესტან-დარეჯანი შაჰ-აბასს ნდომებია ცოლად და ალექსანდრე მეფეს სწორედ ამიტომ დაუჩქარებია ქალიშვილის ოდიშის მთავარზე გათხოვება. საინტერესო ფაქტია, რომ შაჰის მიერ გამოგზავნილი საჩუქრები კახეთის მეფეს ქალიშვილისთვის მზითვად გაუტანებია, ხოლო შაჰისთვის ბოდიში მოუხდია, სანამ თქვენ ჩემი ქალის ხელს მთხოვდით, მე იგი ოდიშის მთავარზე უკვე დანიშნული მყავდა და ნუ განმირისხდებითო (Белокуров 1889: 309-310).

ნესტან-დარეჯანი მშობიარობას გადაჰყოლია და როცა მანუჩარ დადიანს მეორე ცოლად ვახტანგ გურიელის ქვრივი, თამარ ათაბაგის ასული შეურთავს, ლევანი მას მერე კახეთში ბაბუამისთან ცხოვრობდა : „არამედ შემდგომად შობისა ყრმისა

ლევანისა მოკუდა ნესტან-დარეჯან. ხოლო ალექსანდრემ შემდგომად წარმოიყვანა ყრმა იგი ლევან და ზრდიდა თვით“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 579). როგორც ისტორიკოსები ამბობენ, ბაბუის კარზე გაზრდილ ლევანს პატარაობიდანვე უნდა სცოდნოდა შაჰ-აბასის პოლიტიკის მიზნების შესახებ.

ჩვენ შეგვიძლია დავამატოთ, რომ ირანთან ასე ახლოს მყოფი გარემო, რომელშიც იგი იზრდებოდა, შესაძლოა, მისი შემდგომი პოლიტიკის ერთ-ერთი განმაპირობებელი ფაქტორიც კი ყოფილიყო.

ლევან II დადიანს წყაროები ახასიათებენ, როგორც ნიჭიერ მთავარს, უშიშარსა და მტკიცე ნებისყოფის მქონე ადამიანს, რომელიც საკმაოდ კარგად ერკვეოდა იმ დროის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და მოხერხებულად იბრძოდა თავისი სამთავროს გასაძლიერებლად. ბუნებრივია, მას ჰქონდა ამბიციაც, რაც, ჩვენი აზრით, განპირობებული იყო იმ, თუ შეიძლება ასე დავარქვათ, პრეტენზიითაც, რომელიც თავისთავად ექნებოდა ოდიშს, გამომდინარე თავისი ისტორიიდან. „მჯდომი მეფეთა ადგილას“ – ასეთ მთავრად მოიაზრებოდა ლევან II დადიანიც, ისევე, როგორც მისი წინაპარი ოდიშის მმართველები.

ლევანი განაგრძობდა სადადიანოს დამოუკიდებლობის განმტკიცებისთვის აქტიურ ბრძოლას. მისი მიზანი იყო იმერეთის მეფის ტახტის ხელში ჩაგდება და მეზობელი სამთავროების დამორჩილება. ბუნებრივია, თავისი მიზნების განსახორციელებლად იგი ყველა პოლიტიკურ ხერხს იყენებდა: ოსმალეთთან და რუსებთან აწარმოებდა დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს, ქმნიდა ძლიერ ჯარს და გამუდმებით ესხმოდა თავს იმერეთს; გავლენიანი თავადების გადმოხირვებით აწყობდა შინაურ ამბოხებებს, ასევე, უნათესავდებოდა სამთავროებს. მას საკმაოდ მოქნილი საგარეო პოლიტიკა ჰქონდა და ცდილობდა, ოსმალეთისა და ირანისგან საფრთხე არ შეჰქმნოდა.

ლევან II დადიანის მმართველობის პერიოდს უცხოელ მოგზაურთა თუ მისიონერთა ჩანაწერები და ჩანახატებიც ეხმარება: იტალიელი მისიონერი ჯუდიჩე მილანელი აღნიშნავს, რომ

ლევან დადიანი ხონთქარს ხარკის სახით ყოველწლიურად ქალ-ვაჟებს, მიმინოებსა და სხვა სახის საქონელს უგზავნის, მაგრამ არა იმიტომ, რომ ეშინია, არამედ იმიტომ, რომ უზრუნველყოფილი იყოს და „თავის სამთავროს უცვლელი ძველი კანონებით განაგებდეს. ორ-სამ წელიწადში ერთხელ სპარსეთის ხელმწიფის კარზე დიდ ელჩიონს გზავნის ხოლმე საჩუქრებით. ელჩიონი შედგება საპატიო და თანამდებობების პირთაგან. ამგვარად იგი მჭიდრო მეგობრულ ურთიერთობაშია მასთან. სამაგიეროდ სპარსული თავაზიანობით საჩუქრებს და წერილებს ღებულობს“ (ჯუდიჩე მილანელი 1964: 85). როდესაც სულთან მურადმა (1623-1640) ლევან დადიანს ირანის წინააღმდეგ ომში ჩართვა მოსთხოვა, ასეთი პასუხი მიიღო: „არასოდეს არც მე და არც ჩემს წინაპრებს ვალად არ გვედო თქვენი და თქვენის წინაპრების ომში სამსახურიო და ამიტომაც არც ახლა გიახლებითო. ამასთანავე გაიხსენეთ, რომ ხარკს იმიტომ კი არ გაძლევთ, რომ პირდაპირ თქვენი ბატონობა მეცნოსო, არამედ იმიტომ, რომ ჩემს საზღვარში ჯარით არ შემოხვიდეთო. და თუ ამას იზამთ, მე მყისვე მოგისპობთ ხარკს და ადვილად შევიძლებ ჩემის ჯარით დავიცვა სამთავროო“ (ლამბერტი 1938: 24). რუსი ელჩების ცნობით, იმერეთის მეფე ალექსანდრე რუსეთის ხელმწიფეს ატყობინებს, რომ „დადიანს აქვს ურთიერთობა ურჯულოებთან და აზარალებს მართლმადიდებლებს. შენ, დიდო, ხელმწიფევ, დონის კაზაკები შეუშვი დადიანის მიწაზე და ზღვით შეუტყე, რათა დამარცხო ისინი. დიდო ხელმწიფევ, არანაირი ზარალი არ მოგადგება, რადგან იარალი არის და საჭირო არ გახდება. დადიანის მიწაზე არის წმინდა სასწაულმოქმედი ხატები, ძელიცხოვლის ჯვრები, ხოლო თეიმურაზის სამეფო დადიანის ჩანაფიქრის გამო გაღატაკებულია, რადგან დადიანი თბილისის ხანს ემეგობრება და შაჰთან აქვს ურთიერთობა. უგზავნის რა მას საჩუქრად მართლმადიდებელ ქრისტიანებს, ამისთვის იღებს მისგან დიდ გასამრჯელოს. ყიზილბაშების დახმარებით გაძლიერებულია და ერთად უტევენ ქრისტიანებს. და თუ არა ყიზილბაშების შაჰის დახმარება, ჩვენ მათ გავუმკლავდებოდით“ (Белокуров 1888:

375). „ლევან დადიანს ირანი „ვალის“ ტიტულით მოიხსენიებდა და საქართველოს ერთ-ერთ „უდიდეს ხელმწიფეთაგანადაც“ აღიარებდა“ (ანთელავა 1990: 89). როგორც ქართველი მკვლევარი გ. სანიკიძე აღნიშნავს, „ამ შემთხვევაში, „ვალი“ უფრო ეპითეტია და პატივისცემის დადასტურებაა, ვინაიდან ეს წოდება ენიჭებოდათ მხოლოდ სეფიანთა სახელმწიფოს ყველაზე დიდ მოხელეებს (მათ შორის, ქართლის – გორჯესთანის მეფეს), მაგრამ გარკვეულწილად შეიძლება მივიჩნიოთ დასავლეთ საქართველოს მიმართ ირანის „ამბიციების“ გამოხატულებადაც“ (გ. სანიკიძე, შესავალი წიგნში: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა... 2018: 62). ცნობილია ასევე, რომ ზუგდიდში ლევან II დადიანმა გამართა ზარაფხანა, რომელშიც იჭრებოდა სეფიანური ტიპის მონეტები (ლამბერტი 1938: 24).⁶

6 ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ.: (Пагава 2013: 125-142).

მარიამ დადიანი

XVII საუკუნის 30-იან წლებიდან ირანი საქართველოში ატარებდა შაჰ-აბას I-ის (1587-1629) წამოწყებულ ე. წ. „კომპრომისის პოლიტიკას“, რომელსაც წარმატებით აგრძელებდა მისი მემკვიდრე შაჰ-სეფი I (1629-1642), რაც გულისხმობდა იმას, რომ გამუსლიმანებისა და „ვალის“ (შაჰის მოადგილე) ტიტულის მიღების პირობით ტახტზე აღიოდნენ ქართველი მეფეები და, ამავე დროს, ირანი არ ცვლიდა ქართულ სოციალურ-ეკონომიკურ წყობას (ჯამბურია 1973: 312).

ირანის შაჰმა სეფი I-მა ქართლის სამეფო ტახტი მუსლიმ ქართველ უფლისწულ როსტომ ბაგრატიონს (1632-1658) უბოძა, რომელიც გამეფებამდე ხოსრო მირზას სახელით იყო ცნობილი, ხოლო გამეფების შემდეგ მას როსტომ ხანი ეწოდა. ირანში აღზრდილი როსტომი ქართლის სამეფო ტახტზე 67 წლისა ავიდა (1632 წლის ბოლოს ან 1633 წლის დამდეგს) (Eskander Beg & Wāla Eṣfahānī 1317 Š./1938: 114; ჟორდანია 1897: 40; გელაშვილი 1993: 96; Гелашвили & Павлова 1987: 90; Lang 1957: 12-13; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 438).

ხოსრო-მირზა, როგორც სპარსეთის ყულის ჯარის სარდალი (კუცია 1963: 68; Matthee 2001; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 438) და ისპაჰანის ტარულა (კუცია 1972: 93-95; Matthee 2001; Eskander Beg & Wāla Eṣfahānī 1317 Š./1938: 268-269; Khuzani Isfahani 2015: 24), ისეთი დიდი გავლენით სარგებლობდა მთელ ირანში, რომ შაჰ-აბასის გარდაცვალების შემდეგ „ერანის საქმე როსტომ მეფეს ეკითხებოდა“ (გორგიჯანიძე 1925: 238). როსტომმა ყულის ჯარის დახმარებით 1629 წელს შაჰ-აბასის შვილიშვილი შაჰ-სეფი ირანის ტახტზე დასვა (Lang 1957: 12; გორგიჯანიძე 1925: 238; Matthee 2001). ამ გარემოებამ კიდევ უფრო გაზარდა მისი ავტორიტეტი ირანში, რის შედეგადაც შაჰ-სეფისა და როსტომ ხანს განსაკუთრებული ურთიერთობა ჩამოუყალიბდათ. თავად

შაჰ-სეფის გაცემულ არაერთ საბუთში იგი როსტომ ხანს თავის ძმად მოიხსენიებს (ფუთურიძე 1961: 32, 44, 48).

როსტომს არაერთი ბრძოლის გადატანა მოუხდა ქართული საზოგადოების იმ ნაწილთან, რომელსაც კახეთის მეფე თეიმურაზ I მეთაურობდა და ქართლში მის გამეფებას არ ცნობდა (1606-1648) (Allen 1971: 170; ჯამბურია 1973: 312). თუმცა ქართლის მთავარ ციხეებში ჯარის ჩაყენებით მან განიმტკიცა მდგომარეობა, რითაც ქართული ფეოდალური საზოგადოების დიდი ნაწილი მიიმხრო და მათი აღიარება მოიპოვა (გორგიჯანიძე 1925: 240; Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 118).

პოლიტიკური მოსაზრებები ედო საფუძვლად ქართლის დედოფლად ოდიშის მთავრის, ლევან II დადიანის დის, მარიამის შერჩევას. როსტომმა ლევან დადიანს მოციქულები გაუგზავნა და მარიამის ხელი სთხოვა, რასაც ლევან დადიანიც დასთანხმდა (გორგიჯანიძე 1925: 241; Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 158). როსტომს სჭირდებოდა ძლიერი მოკავშირე, ამიტომ დადიანთან დანათესავებას და მასთან კავშირს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მეფეყოფილ თეიმურაზ I-თან საბრძოლველად. თეიმურაზს ირანელთა წინააღმდეგ ხანგრძლივი ბრძოლის განმავლობაში მხარს დასავლეთ საქართველო, განსაკუთრებით, იმერეთი უჭერდა, ვინაიდან იგი იმერეთის მეფის მოყვარე იყო. როსტომის საქართველოში შემოსვლის დროსაც თეიმურაზი თავს იმერეთს აფარებდა, რადგან დაპირებული დახმარება ამ უკანასკნელისგან ვერ მიიღო (გორგიჯანიძე 1925: 241; Lang 1957: 14; ჯუდიჩე მილანელი 1964: 34; ბერი ეგნატაშვილი 1959: 419; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 438).

ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანისთვისაც უაღრესად ხელსაყრელი იყო ირანთან კავშირი (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 828). ერთი მხრივ, მას ირანი ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოადგებოდა, მეორე მხრივ კი ირანის მფარველობის ქვეშ მყოფ ქართლის ვალთან დანათესავება მნიშვნელოვან მოკავშირეს ნიშნავდა იმერეთის წინააღმდეგ – როსტომ ხანი დადიანს დაეხმარებოდა, დაემარცხებინა იმერეთის მეფე გიორგი

III (1605-1639) და იმერეთის სამეფო ხელში ჩაეგდო. აღსანიშნავია, რომ გიორგი III როსტომ ხანისა და მარიამ დადიანის ქორწინების წინააღმდეგი იყო (მუნში 1981: 62; Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 158).

დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროები, რომლებიც 1555 წლის ზავით ოსმალეთის გავლენის სფეროდ იყო გამოცხადებული, მის (ოსმალეთის) სიუზერენობას აღიარებდნენ, მაგრამ საშინაო პოლიტიკაში დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ (ჯამბურია 1973: 243).

როსტომ ხანისა და მარიამ დადიანის ქორწინება შაჰის თანხმობით განმტკიცდა – შეთანხმებული და ნებადართული იყო შაჰ-სეფისგან (Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 159). „გურჯისტანის ვალს“, როსტომ ხანს, როგორც ირანის ერთგულ ყმადნაფიცსა და ვასალს, იურიდიულად არ შეეძლო შაჰისგან დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკის წარმოება, სიუზერენის მიმართ სამხედრო ვალდებულება ჰქონდა დაკისრებული და ხარკსა და ძღვენს უგზავნიდა ირანის შაჰს (ჯამბურია 1973: 312). როსტომ ხანმა დადიანთან დამოყვრების დასტური ირანის შაჰს სთხოვა. ირანის პოლიტიკური მიზნებისთვისაც ხელსაყრელი იყო ლევან დადიანთან კავშირი. მას შემდეგ, რაც ირანმა აღმოსავლეთ საქართველო ასე თუ ისე დაიმორჩილა, დღის წესრიგში დასავლეთი საქართველო დგებოდა (სვანიძე 1971: 35). შაჰ-სეფის კარგად ესმოდა ლევან II დადიანთან დანათესავების პოლიტიკური მნიშვნელობა. მან, თანხმობის წერილთან ერთად, საქორწინო საჩუქრებიც გამოუგზავნა როსტომ ხანს. ოდიშის მთავარს კი ირანის შაჰმა წელიწადში 1000 თუმანი ჯამაგირი დაუნიშნა – „აქეთგან ქართველნი წავიდნეს დიდის ლაშქრითა გამოჩვენებით და იქიდან დადიანი მოვიდა დიდის ლაშქრითა და მოკაზმულობით. იმერეთში ერთგან შეიყარნეს, ერთმანეთს მრავალი კარგი ლხინი აჩვენეს და მრავალი საჩუქარი მიართვეს და მოირთმიეს და ორმოცდაათი ათასი მარჩილი შაჰსეფი ყაენს გამოეგზავნა ლევან დადიანისათვის. ის მიართვეს და წელი-

წადში ათასი თუმანი ჯამაგირი გაეჩინა დადიანისათვის“ (გორგიჯანიძე 1925: 241; Лурье & Мюллер 1954: 217).

ოდიშის მთავრის, ლევან II დადიანის და, მარიამ მანუჩარის ასული, 1605 წელს დაიბადა (ტულუში 1992: 7). 1621 წელს იგი გურიის მთავარ მამია III-ის ძე სვიმონ გურიელს მიათხოვეს (ჟორდანიას 1897: 444; ტულუში 1992: 8). 1625 წელს, როდესაც სვიმონ გურიელმა მოკლა საკუთარი მამა (ბერი ეგნატაშვილი 1959: 419; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 826), ლევან დადიანისთვის სიძის ასეთი საქციელი მშვენიერი საბაბი აღმოჩნდა თავისი პოლიტიკური მიზნის მისაღწევად – მან გურიის სამთავრო დაიმორჩილა, მარიამი კი ქმარს გაჰყარა და სამეგრელოში წამოიყვანა (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 827). მარიამი მცირეწლოვან შვილთან ერთად შვიდი წელი ცხოვრობდა ზუგდიდში, თავისი ძმის სასახლეში.

ირანთან პოლიტიკური გარიგების შედეგად, მარიამ დადიანი ცოლად შერთეს ქართლის მუსლიმ მეფე როსტომს (ტულუში 1992: 13-14; ჟორდანიას 1897: 444; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 440-441). 1634 წელს ის გახდა ქართლის დედოფალი, რასაც მოწმობს როსტომ მეფესთან ერთად მისი სახელით, როგორც დედოფლის სტატუსით, გაცემული არაერთი საბუთი (დოლიძე 1972: 68; თაყაიშვილი 1909: 231).

დასავლეთ საქართველოში ირანის პოლიტიკურ გავლენასთან ერთად იზრდება ყოფითი თუ კულტურული გავლენებიც, განსაკუთრებით კი – ოდიშის სამთავროში, რომლის მთავარი ლევან II დადიანი ირანის ფაქტიური ვასალი ხდება (Гелашвили & Павлова 1987: 91).

საქართველოში დაცულია მარიამ დადიანის სამი ფრესკა.⁷ ფრესკების გარდა შემონახულია მისი მზითვის წიგნიც – ქალისთვის გატანებული მოძრავი ქონება, რომელიც მარიამს

7 ცნობილია იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის მონასტერში გამოსახული მარიამ დადიანის კიდევ ერთი ფრესკა, იხ.: (გაბაშვილი 1956: 123); ასევე, არსებობს კრისტოფორე დე კასტელის ალბომში ფანქრით შესრულებული მარიამ დედოფლის პორტრეტი. იხ.: (კასტელი 1976: 92 (სურ. N58)).

როსტომ ხანზე გათხოვებისას გაატანეს. ჩვენამდე მოღწეულ მზითვის წიგნებს შორის ეს მზითვის წიგნი ყველაზე ძველია – „მზითვის წიგნი დადიანის ქალის ქართლის დედოფლის მარიამის 1634 წ.“⁸

I. ქრონოლოგიურად რომ დავალაგოთ, წალენჯიხის საკათედრო ტაძარში, ლევან II დადიანის ეგვტერში, მარიამ მანუჩარის ასულ დადიანის ფრესკული გამოსახულება ყველაზე ადრინდელია მის დანარჩენ ფრესკებს შორის. ფრესკაზე მარიამი სვიმონ გურიელზე გათხოვებამდე, ანუ 1621 წლამდეა გამოსახული. ფრესკას ახლავს წარწერა: „ბატონიშვილი მარიამ ასული ხელმწიფისა მეფისა მანუჩარისა“ (თაყაიშვილი 1914: 219).

სურ. 5

II. შემდეგი ფრესკა წარმოადგენს მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ჩრდილოეთ ბურჯის სამხრეთ კედელზე შესრულებულ მარიამ დადიანის გამოსახულებას მცირეწლოვან შვილთან ერთად, რომლის შექმნა 1625-1634 წლებს შორის ივარაუდება (ტულუში 1992: 49-50; ჩიხლაძე 2003: 108; ჩიხლაძე 2003: 182). ფრესკა მუხლს ქვემოთ საკმაოდ დაზიანებულია.

სურ. 6

მარიამის კაბა გაფორმებულია მცენარეული ორნამენტებითა და ფრინველთა გამოსახულებებით – ოქროსფერი ბუჩქებითა და ფრთაგაშლილი მტრედებით (კალანდია 2017: 213; ჩიხლაძე 2005: 76). კაბის წელს ზედა არეს მთლიანად ფარავს ბუზმენტები. ჰორიზონტალური ზონრები ერთიმეორისგან საგრძნობლადაა დაშორებული. დედოფალს მდიდრული, მცენარეული ორნამენტით შემკული ცრუსახელოიანი, უსაყელო, ძაღარაშემოვლებული (ბეწვშემოვლებული) მოსასხამი აცვია. ბუზმენტებითაა გაფორმებული მოსასხამიც, რომელიც კაბის მსგავსად წელს ზედა არეზეა განთავსებული. ლეჩაქს ზემოთ კი გვირგვინს ჯილა ამშვენებს.

III. ყველაზე გვიანდელია სვეტიცხოვლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სვეტზე მარიამ დედოფლისა და მისი შვილის, ოტია გუ-

8 მარიამ დედოფლის მზითვის წიგნი გამოსცა სარგის კაკაბაძემ 1925 წელს (კაკაბაძე 1925: 136-138).

რიელის პორტრეტი, რომელიც 1637-1638 წლებში უნდა შექმნილიყო (ჩიხლაძე 2003: 107). მარიამი ამ ფრესკაზე უკვე როსტომ მეფის ცოლი და ქართლის დედოფალია, მისი ვაჟი ოტია გურიელი კი 12-13 წლისაა და ჯერ არაა გარდაცვლილი.

მარიამს აცვია სახიანი ქსოვილისგან შეკერილი წვივამდე სიგრძის კაბა და მის ზემოთ მდიდრული ქსოვილის მოხატული ცრუსახელოიანი მოსასხამი აცვია. მხრებზე დაფენილია ბეწვის საყელო. კაბის სიგრძის ცრუსახელოიანი მოსასხამები VII-X საუკუნეებში ქალთა სამოსისთვის იყო დამახასიათებელი (ჩოფიკაშვილი 1964: 48).

მარიამის მზითვის წიგნში სხვა ნივთთა შორის ჩამოთვლილია ქალის ის ჩაცმულობა და სამკაულები, რომლებიც დამახასიათებელი იყო XVII საუკუნის საქართველოსთვის. მზითვის წიგნში მისი სამოსის აღწერილობისთვის გამოყენებულია როგორც სპარსული ლექსიკური ერთეულები, ასევე სპარსულ ენაში დამკვიდრებული არაბული წარმოშობის ლექსიკა. მზითვის წიგნში არსებული ლექსიკისა და ფრესკების აღწერილობის მიხედვით, მარიამ დედოფლის ჩაცმულობაში იკვეთება ირანული ელემენტები.

შევეცდებით გავარკვიოთ, რამდენად ადასტურებს ფრესკებზე ასახულ ნივთებს მის მზითვის წიგნში ფიქსირებული ტერმინები; ფრესკაზე გამოსახული ნივთი ნამდვილად ასახავდა თუ არა შესაბამისი დროის მონაკვეთს და, რაც მთავარია, რა აცვია მარიამ დადიანს ირანული მოდის გავლენით.

კაბა [kaba]

მარიამ დედოფლის მზითვის წიგნში ჩამოთვლილ ნივთთა შორის კაბა ბევრჯერაა ნახსენები: ფრანგული ატლასის, ფრანგული ქამხის, ქარიყიასის და ა.შ. (ბარნაველი 1962: 219). კაბა ორივე სქესისთვის განკუთვნილი ზედა სამოსის სახელწოდებაა,

რომელიც მრავალგვარი იყო: სხვადასხვა სიგრძის, სახელოებიანი და უსახელო, მოკლე თუ გრძელმკლავიანი.

ეს ლექსიკური ერთეული ფიქსირდება XII-XIII საუკუნიდან ქართულ მწერლობაში („ვეფხისტყაოსანი“, „ვისრამიანი“), XIV საუკუნიდან საისტორიო მწერლობაში („ჟამთააღმწერელი“), ხოლო XVII საუკუნიდან მზითვის წიგნებში.

ივანე ჯავახიშვილი თვლის, რომ კაბა ახალი სპარსული სიტყვაა და ამიტომ არ დასტურდება უძველეს ქართულ ძეგლებში. მისი აზრით, ამ სიტყვის ეტიმოლოგია და სადაურობა გამოურკვეველია. „ბერძნულად ძველად კაბადიო (Kabadio) ეწოდებოდა და აღმოსავლურ ტანსაცმლად ითვლებოდა.“ „საქართველოში ქართული კაბებიც იყო გავრცელებული, მაგრამ თვით სპარსეთის სიძლიერის ხანაში, XVII საუკუნეში, მაინც განსხვავება იყო ქართულსა და სპარსულ კაბებს შორის“ (ჯავახიშვილი 1962: 100, 102).

სულხან-საბას მიხედვით, კაბა სამოსელია (ორბელიანი 1991: 344).

ი. ციციშვილის აზრით, კაბა არაბული წარმოშობისაა – ყაბა/აბა/კაბა და ქართულში სამივე ფორმაა დაცული (ციციშვილი 1954: 56).

ლექსიკური ერთეული კაბა გვხვდება მეგრულშიც: მეგრ. კაბა, ‘კაბა; ახალუხი (ჩოხის ქვეშ ჩასაცმელი)’ (ქაჯაია 2002: 97). სვანურში დასტურდება კაბ ფორმით, რომელიც ქართულიდანაა შესული (თოფურია 2002: 14).

გ. წერეთელის აზრით, არაბულში qabā قبا (< სპარს. qabāh قبا) ‘კაბა (მამაკაცისა), ხალათი’ სპარსულიდანაა შესული (წერეთელი 1951: 191). მ. ანდრონიკაშვილის აზრით, qabā ‘ქალის ან კაცის ზედასამოსი’ სპარსულიდან არის შემოსული ქართულში (ანდრონიკაშვილი 1996: 207).

ოსურ ენაში (ირონულ დიალექტში), რომელიც ირანულ ენათა ოჯახში შედის, დადასტურებული k’aba, k’abata ‘ქალის კაბა’, რომელიც ვ. აბაევს ქართულიდან შესულად მიაჩნია, ხოლო ქართულში – არაბულ-სპარსული qabā-დან ‘ზედა სამოსი,

ლაბადა'. კავკასიურ ენებში qabā ირანული ენებიდან შესულად მიიჩნევა (Абаев 1958: 615).

ახალ სპარსულ ენაში კაბა qabā قبا 'ტანსაცმელია, რომელსაც წინა მხარე ღია აქვს და დუგმებით იკვრება' (Dehḵodā 1339 ო./1960: 133; Mo'in 1998: 2631; Nafisī 1355 ო./1976: 2616; Рубинчик 1970: 256).

ეს სიტყვა ფიქსირდება საშუალო ირანულ ენობრივ დონეზეც: ფალაური kabāh [kp'h] 'ტანსაცმელი, მოსასხამი' (MacKenzie 1986: 47) > *kapāh 'ტანსაცმელი, კაბა'; ხოტანური საკა khapa 'ტანსაცმელი, კაბა'; ბელუჯური kawāh 'პალტო'; ვედური kārā 'აკაზმულობა, მოსართავი (ცხენისა)' (Bailey 1979: 71).

როგორც ირკვევა, ქართულსა და კავკასიურ ენებში ეს ლექსიკური ერთეული ირანული ენებიდან გავრცელდა, ხოლო სლავურ ენებში – ბერძნულის მეშვეობით (Абаев 1958: 615), რომლებიც ბეილის აზრით, უკავშირდება პროტო-ინდოევროპულ *kap- ძირს, რაც ნიშნავს 'ხელის ჩავლებას, ხელის ტაცებას' (Bailey 1979: 71).

ქოში [koši]

სურ. 5, 7

წალენჯიხისა და სვეტიცხოვლის ფრესკებზე მარიამ დადიანს აცვია ქუსლიანი, წაწვეთებულცხვირიანი ფეხსაცმელი (ქოში თუ მაშია?) (კვანტიძე 2017: 117; კვანტიძე 2014: 152). მას ირანული მოდის ელემენტად მიიჩნევენ (დათუნაშვილი 2018: 124, 238). თუმცა, რა ერქვა იმხანად ამ ქუსლიან ფეხსაცმელს, არ ვიცით. არქანჯელო ლამბერტის აღწერილობის მიხედვით, „ქალები და კეთილშობილები ირანულ ქოშებს ატარებენ სამ გოჯიან ქუსლებით. ეს ქოშები სხვადასხვა ფერის ტყავისაგან იკერება“ (ლამბერტი 1938: 37-38). მარიამის მზითვის წიგნში ფეხსაცმლის ნიმუშები საერთოდ არაა ჩამოთვლილი, მათ შორის, არც ქოშების სახეები. წერილობით ძეგლებში ქოში არ გვხვდება XVIII საუკუნემდე, ამ დროიდან იხსენიება იგი მზით-

ვის წიგნებშიც. XIX საუკუნის დასაწყისით თარიღდება სასამართლო „განჩინება გოგია გზირიშვილისა და იმაჯანიშვილების სასიხლო საქმეზე“ – ჩხარში მოვაჭრე იმაჯანიშვილებს ქოში მიუყიდიათ გზირიშვილისთვის (დოლიძე 1977: 280).

ქოში ასე განმარტება: მაღალქუსლიანი, ჭვინტიანი ფეხსაცმელი, უპირატესად საშინაო (საზამთრო); საპირე მხოლოდ თათზე აქვს (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი 2021).

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ქოში, როგორც ფეხსაცმელი, არ გვხვდება. საბასთან ქოში განმარტებულია, როგორც '(ოთხფ.) ვაციკი, წლის ბოტი' (ორბელიანი 1993: 233), რომელიც უკავშირდება ძველ სომხურ *քոշ* [k'ōš] 'მამალი თხა, ვაცი' (Ամատიას (აჭარიანი) 1926: 604-605).

დ. ჩუბინაშვილი ასე განმარტავს: ქოში 'მაღალქუსლიანი ფეხსაცმელი' (башмаки с высокими каблуками) (ჩუბინაშვილი 1840: 521).

ქართული ქოში [koši], როგორც ფეხსაცმლის სახეობა, იგივეა, რაც სომხური *կიჰიკ* [košik] 'ფეხსაცმელი'. სომხურში *կიჰიკ* [košik] V-XI საუკუნის ძეგლებში დასტურდება (Ղազարյան (ლაზარიანი) 2000: 683). ჰ. აჭარიანის აზრით, ნასესხებია ფალაურიდან *kafšik/kafšak 'ფეხსაცმელი'. kafšak/kafšag, kafš [kpf] 'ფეხსაცმელი' (MacKenzie 1986: 48), ახ. სპ. کفش [kafš], ბელუჯ. kauš, ქურთ. کوش [kevš], არაბ. قفش [qafš], აღმ. თურქული کاش [kauš] ან قفش [qafš]. ამ სიტყვისგან წარმოებულია: სპ. کاشگار [kafšgar] 'მეწაღე' და کاشدوز [kafšdüz] 'მეწაღე'; کاشگار [kafšgar] → თურქ. köşğēr, کاشدوز [kafšdüz] → სომხ. *კიჰკაკარ* [koškakar] (Ամատიას (აჭარიანი) 1926: 687). როგორც ჩანს, ლექსიკური ერთეული ქოში ქართულში შემოსულია უშუალოდ სომხურიდან. სომხური ფორმა *კიჰიკ* [košik] → ქართ. ქოში [koši], ხოლო სომხური *კიჰიკ* [košik] ← ფალაური *kafšik-დან.

ჰ. ზაქარიანის აზრით, ერთმანეთთანაა დაკავშირებული ლექსიკური ერთეულები *ყაჰი* 'ტყავი' და *კიჰიკ* 'ფეხსაცმელი'. იგი თვლის, რომ ეს სიტყვები ირანული ენებიდან არაა ნასესხები,

იძლევა ახალ ეტიმოლოგიას და ინდოევროპული წარმოშობის სომხურ სიტყვებად მიაჩნია (Začaryan (ზაქარიანი) 2015: 53-61).

XVI-XVII საუკუნეებში საქართველოს სამეფო-სამთავროებს საგარეო ვაჭრობა უმთავრესად ირანთან და თურქეთთან ჰქონდათ. დიდ სავაჭრო ქალაქებად ამ დროს სახელდება თბილისი და ქუთაისი, რომლებშიც თავს იყრიდნენ ვაჭრები ირანის ქალაქებიდან, ალექსოპოლიდან, კონსტანტინოპოლიდან და საქართველოს ყველა კუთხიდან (გუჩუა 1974: 180-181).

როგორც არქანჯელო ლამბერტი აღნიშნავს, „ქუთაისი კარგი სავაჭრო ქალაქია, რადგან იმისთანა ადგილზე სდგას, სადაც ყოველ მხრით ადვილად მოდიან ვაჭრები თავისი საქონლით. მთებიდან ჩამოდიან სვანები, რომელთაც ჩამოაქვთ თავისი შინაური ნაწარმოები, ნაბდები და მსხვილი შალები და ჩამორეკენ ხოლმე თხებს და ცხვრებს. ქართლიდან (da Cardueli ò Cartuli) მოდიან ქართლელები (Giorgiani) და ირანელები, რომელთაც ჩამოაქვთ ძვირფასი ირანული შალები და ინდოეთის ფერადი ქსოვილები, ტყავები, დამარილებული თევზი კასპიის ზღვიდან, ხიზილალა და სანელებელი. თურქები სამცხის მხრიდან მოდიან და ბლომად მოაქვთ თავისი სავაჭრო, მაგალითად: უნაგირები და ცხენის საკაზმავები, ხალები, ხანჯლები და თურქული ზანდუკები. სხვებზე მეტი ვაჭრები იქ სომხები არიან. სომხებს ქუთაისში თავიანთი სახლები აქვთ. ესენი დადიან თურქეთში, ირანში და ქართლში და ბლომად მოაქვთ იქიდან იშვიათი საქონელი“ (ლამბერტი 1938: 10).

ცნობილია, რომ ლევან დადიანმა მის მიერ დაარსებულ ქალაქ რუხში 4-5 ათეული კომლი სომეხი და ებრაელი ვაჭარი დაასახლა (გუჩუა 1974: 164).

„დადიანმა სრულებით განაახლა ქვეყანა იმით, რომ მრავალი უცხო ხალხი მოიწვია, განსაკუთრებით სომხები და ებრაელები, რომლებიც ძლიერ ეტანებიან ვაჭრობას. მათ აძლევდა ცხენებსა და ფულს და გზავნიდა ირანსა და თურქეთში, რათა იმ ქვეყნებიდან მოეტანათ ოდიშში მრავალი სავაჭრო, რომლის სახელიც არ იცოდნენ წინად მეგრელებმა...“ (ლამბერტი 1938:

26) „...წინად კოლხიდაში ფული სრულიად არ იყო ხმარებაში და საქონელს ერთმანეთში სცვლიდნენ. ხოლო, როცა მთავარმა და-ასახლა სომხები, რომელნიც ძლიერ მისდევნენ ვაჭრობას, ამათთან ერთად ფულიც შემოვიდა ხმარებაში, მაგრამ მუდამ მაინც არ ხმარობენ მას, როგორც ჩვენ ვხმარობთ, რადგან საქონელს დღესაც სცვლიან ერთმანეთში და ფულს დასამატად ხმარობენ მაშინ, როცა ერთი საქონელი მეორეს არ უსწორდება ფასში. სომხებმა შემოიტანეს ირანის ფული – აბაზები, რომლებზედაც ამოჭრილია მხოლოდ რამდენიმე არაბული ასო. აბაზი უდრის ჩვენებურს სამს კარლინოს, როცა მთავარმა დააარსა ზარაფხანა, ამ ზარაფხანაში სჭრიდნენ ირანულისავე ნიშნის ფულს, რომელსაც უფრო სომხებივე ხმარობდნენ, როცა ირანში მიდიოდნენ სავაჭროდ, ვიდრე მკვიდრნი...“ (ლამბერტი 1938: 156).

როგორც აღვნიშნეთ, სომხები საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში ვაჭრობდნენ და ირანიდან საქართველოში ათასგვარი საქონელი შემოჰქონდათ. სავარაუდოდ, ისინი ჰყიდნენ ირანულ ფეხსაცმელს, რომელსაც სომხები *košik*-ს ('ფეხსაცმელი') ეძახდნენ. ქართულში ეს სიტყვა დამკვიდრდა როგორც *ქოში* [*koši*], რომელიც გულისხმობს სპეციალურ ფორმას – ნახევრად ღია ქუსლიან ფეხსაცმელს. ეს ლექსიკური ერთეული ცოცხალი სალაპარაკო ენიდან უნდა იყოს შემოსული სომხურიდან ქართულში იმ დროიდან, როცა ვიზუალურად გამოისახა ფრესკებზე. XIV საუკუნემდე საქართველოში დაბალქუსლიანი ფეხსაცმელი იყო გავრცელებული. რელიეფებსა და ფრესკებზე შემორჩენილ ფეხსაცმლის სახეობებს შორის ყველა უქუსლოა (ჩოფიკაშვილი 1964: 141). ქუსლიანი ფეხსაცმლის ნიმუშები საქტიტორო პორტრეტებზე XVI საუკუნიდან ჩნდება. *ქოში*, როგორც სამოსი, ირანიდან შემოსული მოდაა, ლექსიკური ერთეული კი სომხურის გავლით დამკვიდრდა ქართულში. სპარსული *kafš* 'ფეხსაცმელი' იგივე ქართული *ქოშია*, ოღონდ ქართული *ქოში* გულისხმობს ღია ქუსლიან ფეხსაცმელს, ხოლო სპარსულში იგი უბრალოდ ფეხსაცმელია. ასეთ *ქოშს* სპეციალური სახელი სპარსულ ენაში არ მოეძებნება.

როგორც ჩანს, ლექსიკური ერთეული *ქოში* [koši] ქართულში შემოსულია უშუალოდ სომხურიდან. სომხური ფორმა *կոշիկ* [košik] → ქართ. *ქოში* [koši], ხოლო სომხური *կოշიკ* [košik] ← ფა-ლაური *kafšak-დან.

ქამხა [kamkha]

მარიამ დადიანისთვის მზითვად კაბის არაერთ სახეობას შორის გაუტანებიათ თეთრი და შავი ფრანგული ქამხის კაბა (ბარნაველი 1962: 219). ქსოვილის სახელი სპარსულადაა მიჩნეული და 'დიდ ყვავილოვან აბრეშუმის ქსოვილს, დამასტს' ნიშნავს (ჯავახიშვილი 1962: 177-178). *ქამხა* პირველად ფიქსირდება გიორგი მეფის 1460 წლის მცხეთის სიგელში – „ქამხა სამი იაზდური“ (ჟორდანიას 1897: 278). ამ საბუთში დამოწმებული ქსოვილი *ქამხა* ირანის ქალაქ იაზდიდან ყოფილა.

საბასთან *ქამხა* ნაქსოვს ნიშნავს და იგი მას *ხამხას* უდარებს, ხოლო *ხამხა*, თვითონ საბას განმარტებული აქვს ასე: 'ოქროქსოვილი ქამხაზედ' (ორბელიანი 1993: 211, 415).

სპარსული *کَمَخَا* (kamxā/kam-xā) = *کَمَخَاب* (kamxāb/kam-xāb) მონათული ერთფეროვანი ან ჭრელი აბრეშუმის ქსოვილია (Mo'in 1998: 3065; Dehḵodā 1351 Š./1972: 183; Nafīsī 1355 Š./1976: 2836; Ḳalaf Tabrīzī 1342 Š./1963: 1694).

ეს ლექსიკური ერთეული XV საუკუნის საბუთშია დამოწმებული და, შესაძლოა, ის უფრო ადრეც შემოსულიყო ქართულ ენაში. XVI საუკუნიდან ფიქსირდება „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში, „რუსუდანიანში“ (XVII ს.) და მზითვის წიგნებში (XVII ს.). ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევს, რომ ზემოთ მოყვანილ საბუთში „თვით ქამხის რეალური რაობა არ ჩანს“ (ჯავახიშვილი 1962: 177-178). სალექსიკონო მასალის საშუალებით შესაძლებელია ამ ქსოვილის რაობის დაზუსტება და იგი ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: მარიამის მზითვის წიგნში ქამხის კაბა თეთრიცაა და

შავიც, ანუ მისთვის გაუტანებიათ თეთრი და შავი აბრეშუმის ქსოვილის მოხატული კაბა.

მურასა [murasa]

სიტყვა *მურასა* მარიამის მზითვის წიგნში რამდენიმეჯერაა ნახსენები: „ატლასის კაბა, მისი მურასას ოქროს ღილებითა“; „მურასა ჯილა“; „მურასა ოქროს ტყავის ღილი“ (ბარნაველი 1962: 218-220).

მურასა ქართულში განიმარტება, როგორც ‘მოოჭვილი’; ‘ოქროთი ან თვალმარგალიტით მოჭედილი, მოოჭვილი’ (ორბელიანი 1991: 527; აბულაძე, ბარამიძე, ინგოროყვა, კეკელიძე, & შანიძე 1934: 601).

არაბ. رص ← ترصيع ← مراء murassa – ‘გვირგვინის ან ხმლის მორთვა/მოოჭვა სამკაულებით, ძვირფასი ქვებით ან თვლებით’ (Lane 1867: 1093-1094; Гирас 1881: 303).

სპ. مرصع ← ترصيع (morasse) ‘მოოჭვა, მოოჭვილი ძვირფასი ქვებით; გვირგვინის მოოჭვა და ის, რაც შესაძლოა მოიოჭვოს მარგალიტით და ძვირფასი ქვებით’ (Mo’in 1998: 4016; Рубинчик 1970: 494; Dehkodā 1352 Š./1973: 173; Nafisi 1355 Š./1976: 3260).

მურასა ნახსენებია „ამირანდარეჯანიანშიც“ და ქართულში ამ სიტყვის შემოსვლის თარიღად XII საუკუნეა და დასახელებული (იმედაძე 2014: 70-71).

„ამირანდარეჯანიანი“ კლასიკური ხანის ქართული საერო მწერლობის დაუსრულებელი ნაწარმოებია, მისი დედანი არ შემონახულა. დღემდე შემორჩენილი უძველესი ხელნაწერები განეკუთვნება XVII საუკუნეს. XVIII საუკუნეში კი რედაქტორ-კომპილატორებს თხზულება შეუვსიათ და მისთვის სრული სახე მიუციათ. მრავალრიცხოვან ნუსხათაგან გამოიყოფა ხელნაწერების ორი ტიპი: მოკლე და ვრცელი რედაქციები. დათარიღების თვალსაზრისით პირველადია მოკლე რედაქციები, მეორეული კი – ვრცელი. ვრცელი რედაქციები წარმოშობილია

გვიან, ე. წ. აღორძინების ხანაში მოკლე რედაქციის გავრცობის შედეგად. ვრცელი რედაქციებში გავრცობილია გარკვეული თემატიკური მომენტები, მაგალითად, ბრძოლის სცენები, განძეულობისა თუ ქორწილის აღწერა. ვრცელი რედაქციის ჩანართი ადგილების მთელი რიგი ენობრივი მოვლენები (მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურებანი) და ლექსიკა გვიანდელია და მეტყველებს XVII-XVIII საუკუნეების მწერლობის აშკარა გავლენაზე. „ამირანდარეჯანიანის“ ძირითადი ანუ მოკლე, ტრადიციული ტექსტისთვის დამახასიათებელია ძველი ქართულის ენობრივი ნორმების სიმყარე (ათანელიშვილი 1967: 016-017).

როგორც გავარკვეთ, „ამირანდარეჯანიანის“ აკადემიურ, დადგენილ ტექსტში ლექსიკური ერთეული *მურასა* არ ფიქსირდება, თუმცა ეს სიტყვა დამოწმებულია „ამირანდარეჯანიანის“ ხელნაწერების სამ ნუსხაში: 1) ხელნაწერი H – 929, გადაწერილია 1782 წელს (ჭვირნიშანი 1779 წ. ფ. 77), გადამწერი კორნილიოს ჩაჩიკაშვილი. ხელნაწერი სრულია და ვრცელი რედაქციისაა (ათანელიშვილი 1967: 096); 2) გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი. 1777 წ. გადამწერი კორნილიოს ჩაჩიკაშვილი. ნაკლულია და ვრცელი რედაქციისაა (ათანელიშვილი 1967: 098); 3) ხელნაწერი S – 1359. გადაწერილია XVIII საუკუნის I ნახევარში, ასტრახანში. ნაკლულია. მომდინარეობს იოანე ბატონიშვილისეული N29 ნუსხიდან (ათანელიშვილი 1967: 097). როგორც კვლევამ გვიჩვენა, ხელნაწერების სამივე ნუსხა, სადაც *მურასა*⁹ ფიქსირდება, ვრცელი რედაქციისაა, მოგვიანოა და გადამუშავებულია XVIII საუკუნეში. აქედან გამომდინარე, ლექსიკური ერთეული *მურასა* ვერ ჩაითვლება XII საუკუნეში შემო-

9 1) აკადემიურ ტექსტში: ოქროსა სარტყლებითა წელშერტყმული > ვრცელ რედაქციაში: S 1359 – ოქრო მურასას სარტყელი წელთა შერთყმულობითა (ათანელიშვილი 1967: 410);
2) აკადემიურ ტექსტში: ეგეთნი ჯამ-ჭიქანი, რომელ მის ტაბლასა ზედა ვნახენ > ვრცელ რედაქციებში: H 929 და გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი: ათასი დიდებული უჯდა და სულ მურასა ჭურჭელი იყო (ათანელიშვილი 1967: 413).

სულად და ამიტომ არ შევიდა ეს სიტყვა „ამირანდარეჯანიანის“ აკადემიურ დადგენილ ტექსტში.

ლექსიკური ერთეული ქართულ წერილობით ძეგლებში პირველად ფიქსირდება „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში, კონკრეტულად კი „ფრიდონიანის“ პროზაულ ვერსიაში: „მოუყენეს ოქროლაგმიანნი ცხენ[ნი] მურასა უნაგრებითა...“ (აბულაძე, ბარამიძე, ინგოროყვა, კეკელიძე, & შანიძე 1934: 398).

„შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიები მთელ რიგ თხზულებებს აერთიანებს და მათი შემუშავების ხანად კი XV-XVIII საუკუნეები ითვლება (კობიძე 1974: 7). „ფრიდონიანის“ პროზაული ვარიანტი კი თარგმნილია „შაჰ-ნამეს“ ისეთი სპარსული ლექსითი ვერსიიდან, რომელშიც შეტანილი იყო მიმბაძველ-გამგრძელებლთა ნაწარმოებების ცალკეული თავები და ადგილები. ეს სპარსული ვერსია XV საუკუნეზე ადრე არაა შემუშავებული (კობიძე 1947: 135-136; კობიძე 1959: 162). ქართული „ფრიდონიანი“ კი თარიღდება XVI საუკუნის მეორე ნახევრით.

შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მურასა, როგორც ლექსიკური ერთეული, ქართულში შემოვიდა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში და შემოყვა სპარსულიდან ნათარგმნი „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთ ვერსიას, რომელიც ქართულში „ფრიდონიანის“ სახელითაა ცნობილი. მთარგმნელი უცნობია. სიტყვას შენარჩუნებული აქვს ის მნიშვნელობა, რომლიც ჰქონდა არაბულში და შემდეგ სპარსულში. არაბული ლექსიკური ერთეული ქართულში შემოვიდა სპარსულის მეშვეობით ლიტერატურული გზით.

XVII საუკუნიდან კი მურასა დასტურდება ისეთ ძეგლებში, როგორიცაა „რუსუდანიანი“ (XVII ს.), „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (XVII ს.), ასევე, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლებში – „შეწირულების წიგნი მალაქია კათალიკოზისა ბიჭვინტისადმი“ [1616-1639 წწ.] (დოლიძე 1970: 497-498), მზითვის წიგნებში (XVII საუკუნიდან) და სხვ.

ჯილა [jigha]

სურ. 6, 7

მარიამ დედოფალს მარტვილისა და სვეტიცხოვლის ფრესკებზე გვიჩვენებს წამოცმული ჯილა ამშვენებს. მის მზითვის წიგნში ჯილა არაერთხელაა ნახსენები (ბარნაველი 1962: 218).

ივანე ჯავახიშვილის განმარტებით, ჯილა საქართველოში შემოდის XVII საუკუნეში იგი „ტოტებიანი ძვირფასი ქვებითა და ვერცხლით შემკული სამკაულია. რუსეთში მონღოლების შემოსევის დროს, საქართველოში კი მხოლოდ XVII საუკუნეში ჩნდება“ (ჯავახიშვილი 1962: 141).

ჯილა ქართულში განმარტებულია, როგორც თავსამკაული – თვალ-მარგალიტით შემკული დიდებული თავსარჭობი (ორბელიანი 1993: 458; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი 2021).

სპარსული جیها [jiYa(-e)] ‘ძვირფასი თვალ-მარგალიტით მოჭედილი დიდებული თავსამკაული, რომელსაც ქუდზე, ჩალმაზე ან თავსაფარზე ამაგრებენ’ (Mo’in 1998: 1261; Dehkodā 1338 Š./1959: 19; Nafisi 1355 Š./1976: 1151).

ჯილა, როგორც ლექსიკური ერთეული, 1634 წლის მარიამ დადიანის მზითვის წიგნში პირველადაა დამოწმებული: „ორმოცის იაგუნდითა და ფირუზითა და მეორე დიდი ფურცლის სახე მურასა ჯილა“ (ბარნაველი 1962: 218). XVII საუკუნის 60-იანი წლებიდან ლექსიკური ერთეული ფიქსირდება წერილობით ძეგლებში („რუსუდანიანი“, ფეშანგის „შაჰნავაზიანი“).

სურ. 4, 1

XVII საუკუნემდე ეს ნივთი არ გვხვდება არცერთ საქტიტორო ფრესკაზე. ცაიშის (სამეგრელო) ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ფრესკაზე (1616-1619 წწ.), რომელზეც ლევან II დადიანი (მარიამ დადიანის ძმა, რომელიც უკვე ოდიშის მთავარია) და მისი პირველი ცოლი – სეტემან შერვაშიძის ასული თანური არიან გამოსახული (ჩიხლაძე 2017: 270), მათ გვიჩვენებს ჯილა არ ამშვენებს, ხოლო იმავე ლევან II დადიანის საქტიტორო კომპოზიცია წალენჯიხის მაცხოვრის ეკლესიაში, რომელიც მოხატულია XVII საუკუნის 30-იან წლებში (ჩიხლაძე 2017:

269) და რომელზეც თავად ლევანი და მისი მეორე ცოლი ნესტან-დარეჯანი შვილებთან ერთად არიან გამოსახულნი, გვირგვინები სამეფო და დიდებული ჯილბითაა მორთული. ვინაიდან ცაიშის ფრესკაზე გამოსახულ ლევან II დადიანს ჯერ არ ჰქონდა ირანთან მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობა დამყარებული, უნდა ვიფიქროთ, რომ მის სამოსშიც ნაკლებად იყო ირანული გავლენა. როგორც დაკვირვებამ გვაჩვენა, ჯილა, როგორც დიდებულითა თავსამკაული, დასავლეთ საქართველოს ფრესკებზე პირველად სწორედ ლევან დადიანის დროს მოიხმარება, ვინაიდან ასეთი ნივთით არცერთი ქტიტორი დასავლეთ საქართველოში ფრესკებზე XVII საუკუნემდე არაა გამოსახული.

ვინაიდან ჯილა, როგორც ლექსიკური ერთეული, არ ფიქსირდება წერილობით ძეგლებში 1634 წლამდე, ეს არაბული სიტყვა ცოცხალი ენობრივი ურთიერთობის გზით უნდა იყოს შემოსული და შეთვისებული სპარსულიდან ქართულში. XVII საუკუნეზე ადრე არც ეს ნივთი ჩანს ფრესკებზე. როგორც შარდენი აღნიშნავს, შაჰ-აბასმა ძვირფას საჩუქრებს შორის, რომლებიც ქართლის მეფე ლუარსაბს (ლუარსაბ II – ქართლის მეფე 1606-1615 წლებში) უძღვნა, ძვირფასი თვლებით მორთული ჯილაც იყო, დაავალა მუდამ ეტარებინა იგი, როგორც სამეფო ნიშანი (შარდენი 2018: 305). ამ ეპიზოდში მოთხრობილია 1614 წელს საქართველოში შაჰ-აბასის პირველი შემოსევის ამბავი (გ. სანიკიძე, კომენტარები წიგნში: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა... 2018: 412 (კომენტარი 369)). როგორც ჩანს, ეს ნივთი XVII საუკუნის დასაწყისში შემოვიდა ჯერ აღმოსავლეთ საქართველოში, ხოლო შემდეგ – დასავლეთ საქართველოში (კონკრეტულად კი – ოდიშის სამთავროში).

სპარსულ წერილობით ძეგლებში ლექსიკური ერთეული *‘Yiṣa’* XVII საუკუნიდან გვხვდება (Yusofi 1992). جیه = جقه = جغه სამი ვარიაციით გვხვდება *Tārīkh-e‘ālam-ārā-ye ‘Abbāsī* (Monshī 1350 Š./1971: 329, 497, 623, 670; Khuzani isfahani 2015: 913); *‘Ālamārā-ye Šafawī* ანუ *‘Ālamārā-ye Šāh Esmā‘il* (*‘Ālamārā-ye Šafawī* 1350 Š./1971: 120, 298, 417, 472, 497, 509); ასევე დასტურდება მსა-

ზღვრელ-საზღვრულის ფორმით: جيه مرصع = მურასა ჯილა (Monshī 1350 Š./1971: 993, 781, 775, 339); XVIII საუკუნის სპარსულ წერილობით წყაროებში: ‘Ālamārā-ye nāderī, Tārīk-e ‘āzodī (Kāzem Marvī 1364 Š./1985: 49, 63, 232, 767; ‘Azod-al-Dawla 1355 Š./1976: 13, 70, 213).

სურ. 5, 6, 7

ფრესკებზე გამოსახული მარიამ დადიანის სამოსისა და მის მზითვის წიგნში დაცული ლექსიკის შედარებამ საშუალება მოგვცა, ზუსტად გაგვერკვია, თუ რა ეცვათ ამ დროს საქართველოში ირანული მოდის გავლენით და რა იგულისხმებოდა ირანული ყაიდის სამოსში. მისი კაბა ირანული წარმოების ქსოვილითაა (ქამხის კაბა) ნაკერი, სამოსის აქსესუარები ირანული ტექნოლოგიითაა დამზადებული (მურასა ლილი – ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ლილი) და ირანულია გვირგვინის სამშვენისი ჯილა (მურასა ჯილა – ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი დიდებული თავსარჭობი). სვეტიცხოვლის ფრესკაზე გამოსახული დედოფლის მდიდრული სამოსი უფრო მეტად ხასიათდება ირანული გავლენით, ვიდრე წალენჯიხისა და მარტვილის ფრესკებზე გამოსახული მარიამის სამოსი. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ჩაცმულობას შორის განსხვავება მისი სტატუსითაცაა განპირობებული: იგი სვეტიცხოვლის ფრესკაზე უკვე ქართლის დედოფალია.

XVII საუკუნეში ქვეყნის პოლიტიკურმა ორიენტაციამ, ისტორიულმა გარემომ, მარიამ დედოფლის ბიოგრაფიამ, განსაზღვრა როგორც თავად მარიამ დედოფლის, ასევე ქართული სამოსის ხასიათი, რომელიც ირანული ელემენტებით იყო დატვირთული. სწორედ ეს ელემენტები ქმნის იმ ელფერსა და განწყობას, რომელიც „ირანული ყაიდის“ სამოსად და ირანულ მოდად მიიჩნევა.

ლევან II დადიანი, როგორც ოდიშის მთავარი, სამეგრელოს არაერთ ტაძარსა და მის სამჭედლოში შექმნილ ჭედურ ხატზეა

გამოსახული: ხობი (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია XIII-XIV სს.); ცაიში (ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის მონასტერი XIII-XIV სს.); კორცხელი (ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის სახელობის დედათა მონასტერი XVII ს.), წალენჯიხა (მაცხოვრის ფერისცვალების საკათედრო ტაძარი, X-XI სს.).

სურ. 1, 2, 3, 4

ლევან II დადიანის ყველაზე ადრინდელი გამოსახულებები დაცულია:

ა) წარჩეს მთავარანგელოზის ხატზე: ამ ხატის მოჩარჩოების მარცხენა არშიაზე მეფურ სამოსში გამოწყობილი ლევან II გამოსახულია მარტოდ. მიუხედავად იმისა, რომ ხატზე არაა დასმული თარიღი, ის ლევან II დადიანის მმართველობის პირველ წლებს მიეკუთვნება (ჩიხლაძე 2003: 20).

სურ. 15

ბ) ცაიშის მონასტრის ფრესკაზე: ლევან II გამოსახულია თავის პირველ ცოლთან, აფხაზეთის მთავრის, სეტემან შერვაშიძის ასულ თანურიასთან ერთად 1616-1619 წლებში (ჩიხლაძე 2017: 270).

სურ. 4

ლევან II-ის ქვემოთ ჩამოთვლილი გამოსახულებები მისი მმართველობის უფრო გვიანდელ პერიოდს მიეკუთვნება:

წალენჯიხის ეკლესიის ლევან II დადიანის ეგვტრის სამხრეთ კედელზე გამოსახულია ლევანი, მისი მეუღლე ნესტან-დარეჯან ჭილაძე¹⁰ და მათი ორი შვილი – ალექსანდრე და ზილიხანი. ფრესკა დაახლოებით 1636 წელს არის შექმნილი.¹¹

სურ. 1

XVII ს-ის 30-იან წლებშია გამოსახული ლევან II დადიანის ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია ხობის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში. ფრესკაზე წარმოდგენილია: ლევან II დადიანი, მისი მეუღლე ნესტან-დარეჯანი და მათი ვაჟი მანუჩარი. ფრე-

სურ. 3

10 თავადი როვანოზ ჭილაძის ქალიშვილი, რომელიც ცოლად ჰყავდა ლევან II დადიანის ბიძას – გიორგი ლიპარტიანს, ხოლო შემდეგ შეირთო იგი ცოლად ლევანმა. ლევან დადიანის მცირეწლოვანების დროს ოდიშის სამთავროს რეგენტი გიორგი ლიპარტიანი იყო და შემდგომაც, ვიდრე გარდაცვალებამდე (1620-იანი წწ.), ლევან მეორესთან ერთად მართავდა ოდიშს.

11 ეგვტრის მოხატულობისა და თარიღების დადგენის საკითხის შესახებ იხ.: (ჩიხლაძე 2005).

სკას ახლავს ასევე წარწერა: „დადიანი ლევან“, „ბატონიშვილი მანუჩარ“, ნესტან-დარეჯანის წარწერა დაზიანებულია (თაყაიშვილი 1914: 135).

სურ. 2

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში, 1624-1639 წწ-ში, ლევან II დადიანისვე აგებულ კორცხელის ეკლესიაში დაცული ფრესკა მისივე გამოსახულებით ამავე პერიოდისა უნდა იყოს (თაყაიშვილი 1914: 200).

სურ. 12, 13, 14

1640 წლით თარიღდება ოთხი ჭედური ხატი, რომელზეც ლევან II გამოსახულია თავის მეუღლესთან, ნესტან-დარეჯანთან ერთად: კორცხელის წინასწარმეტყველთა ხატი, კორცხელის მაცხოვრის ხატი, მარტვილის ღვთისმშობლის ხატი და ილორის ხარის მოყვანის სახის ხატი, რომელზეც ლევან II გამოსახულია ნესტან-დარეჯანთან და შვილებთან – ალექსანდრე, მანუჩარ და ზილიხანთან ერთად. 1651 წლის ილორის წმინდა გიორგის ხატზე ლევან დადიანი გამოსახულია მარტოდ (ხუსკივაძე 1974: 67).

ზემოთ მოყვანილ ადრინდელ და შემდგომი პერიოდის ლევან დადიანის გამოსახულებებს შორის სამოსის თვალსაზრისით აშკარა განსხვავებაა. XVII საუკუნის 30-იან, თუ უფრო მოგვიანო წლების დადიანისა და მისი ოჯახის ჩაცმა-დახურვის სტილი და, ასევე, კონკრეტული დეტალები მათ სამოსზე უფრო მეტად ირანულია, ვიდრე XVII საუკუნის 30-იან წლებამდე არსებულია, რაც, ჩვენი აზრით, დადიანის ირანთან გააქტიურებული ურთიერთობითაა განპირობებული.

სურ. 4, 15

ცაიშის 1616-1619 წლების ფრესკისა და წარჩეს ხატისგან განსხვავებით, რომელიც მიეკუთვნება ლევან დადიანის მმართველობის პირველ წლებს, ჯიღებითაა გამშვენებული ლევან II დადიანის და ნესტან-დარეჯანის გვირგვინები წალენჯიხის 1636 წლით დათარიღებულ ფრესკაზე, გვირგვინის ქვეშ კი ნესტან-დარეჯანს ახურავს ლეჩაქი. ჯიღა ამშვენებს ასევე ლევანის ქალიშვილის, ზილიხანის ქუდსაც, რომელსაც ნავისებური

სურ. 1

ფორმა აქვს. მაღალი, თეთრი, კონუსის ფორმის, წვეტიანი და ჯილიანი ქუდიტაა დახატული ალექსანდრე ლევანის ძეც.¹²

1640 წლით დათარიღებული კორცხელის წინასწარმეტყველთა ხატზეც ლევან დადიანს „გვირგვინი თვლებით მოთუნი კონუსისებრი მასიური გვირგვინი ადგას თავზე. გვირგვინი შემკულია გრძელი, გაშლილი ფორით (ხუსკივაძე 1974: 28). „დედოფლის გვირგვინი თავის ფორმით დადიანის გვირგვინს ემსგავსება... წვერში გვირგვინს პატარა ყუნწი აზის, მარცხნივ კი ჯილა ამკობს. გვირგვინის ქვეშ დედოფალს ლეჩაქის ბოლოები მოუჩანს“ (ხუსკივაძე 1974: 29). ამავე ხატზე ლევან დადიანი წარმოდგენილია სარტყლით, რომლის კიდეც, მარჯულის წინაა ჩამოკიდებული). ანალოგიურ სარტყლებს ვხედავთ მარტვილის ღვთისმშობლის ხატზე, ლევან დადიანისა და ნესტან-დარეჯანის გამოსახულებებზე). ქამრის შეკვრის ამგვარი წესი XVII საუკუნეში მკვიდრდება (დათუნაშვილი 2018: 67). ასეთივე შეკვრის წესს ვხედავთ ამავე პერიოდის სპარსულ მინიატურებზე. ილორის ხარის მოყვანის სახის ხატზეც (1640 წ.), რომლის ქტიტორთა გამოსახულება საკმაოდ დაზიანებულია, თუმცა მოჩანს სამოსის ცალკეული დეტალები, ვხედავთ ნესტან-დარეჯანის გვირგვინის ჯილას და, ასევე, ერთ-ერთი უფლისწულის ქვებითა და ჯილით შემკული კონუსური ფორმის გვირგვინს. საკმაოდ დაზიანებულია კორცხელის ფრესკა, თუმცა ლევან დადიანის გვირგვინზე მოჩანს შვერილი, რომელსაც მთავრის სხვა გვირგვინებს თუ შევადარებთ, ჯილა უნდა ყოფილიყო.

ქუსლიანი, წაწვეტიებული ცხვირით, მცენარეული ორნამენტითა და თვალ-მარგალიტით შემკული ფეხსაცმლით არიან წარმოდგენილები ლევან დადიანი, ნესტან-დარეჯანი და მათი შვილები წალენჯიხის ფრესკაზე. ასევე, ხობის მონასტრის საქტიტორო ფრესკაზეც ლევან მეორესა და მის ცოლ-შვილს ქუსლიანი ფეხსაცმელი აცვიათ.

სურ. 12

სურ. 14

სურ. 2

12 ქტიტორთა ჩაცმულობის აღწერილობის შესახებ იხ.: (დათუნაშვილი 2018; კვანტიძე 2014).

ლევან II დადიანის ფრესკებსა თუ ჭედურ ხატებზე ასახულ ჩაცმა-დახურვის წესში, რომლებიც მისი მმართველობის 30-იანი წლებსა და შემდგომ პერიოდს მიეკუთვნება, ვხედავთ ე. წ. ირანულ მოტივებს, ირანულ მოდას, რომელსაც, ბუნებრივია, ბევრი პარალელი მოეძებნება XVI-XVII სს-ის სპარსული ხელოვნების ნიმუშებთან.¹³

ლევან დადიანისეულ ზემოთ მოყვანილი გამოსახულებების ნიმუშებს შორის ორი ქრონოლოგიური ეტაპი გამოიყოფა:

სურ. 4, 15

ა) გამოსახულებები, რომლებიც მიეკუთვნება მისი გამთავრების პირველ წლებს, ნესტან-დარეჯანის ცოლად შერთვამდე, როცა ლევან დადიანი ოდიშს ბიძასთან, გიორგი ლიპარტიანთან ერთად მართავდა: წარჩეს მთავარანგელოზის ხატი და ცაიშის ფრესკა.

სურ. 1, 2, 3,
12, 13,
14

ბ) გამოსახულებები, რომლებიც განეკუთვნება პერიოდს, როდესაც ლევან დადიანი უკვე დამოუკიდებელ მმართველად გვევლინება. 1622 წლის შემდგომ, მეტადრე კი 1634 წლიდან, კერძოდ, როსტომ-ხანთან დანათესავებისა და, შესაბამისად, ირანთან უფრო მჭიდრო ურთიერთობების ფონზე, ირანული გავლენა მის სამოსზე გაცილებით შესამჩნევია (წალენჯიხის, ხობის, კორცხელის ფრესკები და კორცხელის წინასწარმეტყველთა ხატი, კორცხელისვე მაცხოვრის ხატი, მარტვილის ღვთისმშობლის ხატი და ილორის ხარის მოყვანის სახის ხატი, ილორის წმინდა გიორგის ხატზე).

ამგვარად, XVII საუკუნეში ლევან დადიანის პოლიტიკურმა ორიენტაციამ, მისმა „პოლიტიკურმა არჩევანმა“ განსაზღვრა

13 Max Tilke, *Oriental costumes their designs and colors*. ERNST wastmuth LTD/ Berlin: 1922; Arthur Upham Pope, *A survey of Persian art*, London and New York: 1939; Rokn od Din Hodayun Farrokh, *History of books and the Imperial libraries of Iran*. Translated by: Abutaleb Saremi. Ministry of Culture and Art, Tehran: 1968; Marta Dal Farra, *A Safavid Cadabi in the Royal Ontario Museum reconsidered*. *Iranian Studies*, vol. 25, No ½. The carpets and textiles of Iran: New perspectives in research, Teylor and Francis: 1992, pp. 81-90; Yedida K. Stillman and Nancy Micklewright, *Costume in the Middle East*. Middle east studies association of North America (MESA), July: 1992, pp. 13-38.

ამ უკანასკნელის, მისი ოჯახის წევრებისა და ოდიშის დიდებულთა წრის არა მხოლოდ ამ კონკრეტული პერიოდის, არამედ, შეიძლება ითქვას, მომდევნო წლების ირანული ელემენტებით გაჯერებული სამოსის ხასიათიც.

ჭილაძეთა სათავადო

ჭილაძეთა სათავადო სახლი ოდიშის სამთავროში ყველაზე ძველი, დიდი და წარჩინებული იყო. ამ გვარის წარმომადგენლებს ქართულ წყაროებში XIII საუკუნიდან იხსენიებენ (მეტრეველი 1962: 148), სათავადოს წარმოქმნა კი XV საუკუნიდან ივარაუდება (სოსელია 1973: 274). ჭილაძეთა საგვარეულოს მთელს მიწა-წყალს ერქვა საჯავახო, რომელიც ჯავახ ჭილაძის სახელთანაა დაკავშირებული. ეს დიდი ტერიტორია გურიასა და სამეგრელოს შორის მდებარეობდა: „გურიაში მათი სამფლობელო საერისთავომდის მიდიოდა, ესე იგი მათ ეჭირათ მთელი ეხლანდელი მხარე გურიისა, რომელსაც ჰქვია საჯავახო, სამეგრელოს მხრით მათი სამფლობელო, როგორც ირკვევა ეხლა, ბანძამდის მიდიოდა. ამ საზღვრებში შედიოდა, გარდა საჯავახოისა, ორპირი, სამტრედია, ეხლანდელი საჭილაო, აბაშა და სეფიეთი“ (თაყაიშვილი 1914: 3; Такайшвили 1916: 300).

XVI საუკუნის 60-იანი წლების დასავლეთ საქართველოში შინაპოლიტიკური არეულობის დროს, მათი სამფლობელოს სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ადგილობრივ სამთავროებს შორის გაჩაღებულ ბრძოლებში მონაწილეობს ჭილაძეთა სათავადოც, რომელიც ოდიშისა და გურიის სამთავროებთან საბრძოლველად და უპირატესობის მოსაპოვებლად იმერეთის მეფეებისთვის მოსახერხებელ ადგილს წარმოადგენდა.

როგორც სათავადოების მკვლევარი ო. სოსელია ასკვნის, ჭილაძეები დადიანის ვასალები იყვნენ (სოსელია 1973: 274). ისინი ლევან I დადიანსა და იმერეთის მეფე გიორგი II-სა (1565-1589 წწ.) და მასთან შეკავშირებულ გიორგი გურიელს (1564-1583 წწ.) შორის გამართულ 1568 წლის იანეთის ბრძოლაში დადიანის მხარეს იდგნენ. დადიანი გიორგი მეფის ჩამოგდებას შეეცადა და ამ საქმეში ჭილაძეები დაიხმარა, მაგრამ დამარცხდა და

დახმარების სათხოვნელად ოსმალეთში გაიქცა. ოსმალეთიდან მობრუნებულ და მათი ძალებით გამაგრებულ დადიანს გიორგი გურიელი ველარ შეებრძოლა და დაუზავდა, ამჯერად იმერეთის მეფის წინააღმდეგ. ამ გაერთიანების წინააღმდეგ იმერეთის მეფემ გადაწყვიტა, ბოლო მოეღო დადიანთან დაკავშირებული ჭილაძეების სათავადო სახლისთვის. სათავადოს მეთაური ჯავახ ჭილაძე მოტყუებით ნადიმზე მიიწვია, შეიპყრო, მოკლა და მის მამულს დაეუფლა. გაერთიანებულმა გურიელმა და დადიანმა დაასწრეს მეფეს, არ დაუთმეს მას ეს სტრატეგიული ტერიტორია, დაიპყრეს საჯავახო და ერთმანეთში გაინაწილეს (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 816; გუჩუა 1973: 124; შდრ. არახამია 2009: 17-18). საჯავახოს სამხრეთი ნაწილი გურიელმა დაიკავა, ჩრდილოეთი კი – დადიანმა. ამის შემდეგ ეს სახელი ისტორიული საჯავახოს სამხრეთ ნაწილზე ვრცელდება, ჩრდილოეთი კი საჭილაოდ იწოდება. როგორც ო. სოსელია აღნიშნავს, „დადიანი იძულებული გახდა, თავის ვასალის სამფლობელოს დიდი ნაწილი გურიელისთვის დაეთმო. შექმნილ ვითარებაში, როგორც ჩანს, ოდიშის მთავარს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა“ (სოსელია 1973: 278-279). XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან XVII საუკუნის 70-იან წლებამდე იმერეთის სამეფოს აღარ ჰქონდა გავლენა ჭილაძეების სამფლობელოზე (ბერაძე & ცქიტიშვილი 1971: 44).

თეატინელთა ორდენის ბერი, არქანჯელო ლამბერტი, რომელიც 1630-1649 წლებში რომის კათოლიკური სარწმუნოების პროპაგანდის კონგრეგაციის (პროპაგანდა ფიდეს) დავალებით ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა საქართველოში, კერძოდ, ოდიშის სამთავროში, თავის წიგნში არაერთხელ ახსენებს ჭილაძეების გვარს და აღნიშნავს, რომ „ჭილაძეები იყვნენ პირველი თავადები ოდიშისა“ (ლამბერტი 1938: 16). ასევე ჩანს, რომ ჭილაძეები ტყვეთა სყიდვით იყვნენ დაკავებულნი: „იყო ერთი უპირველესი დიდებულთაგანი ოდიშში გვარად ჭილაძე, რომელიც შეჩვეული იყო ტყვეების გაყიდვას. და ამას ერთ წელიწადს თურქთა გემების მოსვლის დროს დასჭირდა ათი-თორმეტი ტყვე ოსმალებზე გასასყიდად, რათა სამაგიეროდ ეყიდნა მათგან

სხვადასხვა საქონელი, რომელიც სახლში სჭირდებოდა. ეს შეუტყეს მისმა ყმებმა და თავს უშველეს გაქცევით, რათა ხელში არ ჩავარდნოდნენ მას და თავისუფლება არ დაჰკარგოდათ. მაგრამ ჭილაძემ ეს ხერხი იხმარა საჭირო კაცების მახეში გასამბელად. გამოაცხადა, რომ ამ და ამ დღესასწაულს დიდებული წირვა უნდა გადავიხადო და ერთ-ერთ ჩვენი კარის ეკლესიაში უნდა მოვიდნენ მღვდლებიო, რომელთაც წირვის შესრულებისათვის უხვად დავასაჩუქრებ და მდიდრულ ნადიმს გაუმართავო. ამ ცრუ დაპირებამ შეაცდინა მღვდლები და დანიშნულ დღეს თორმეტი მღვდელი გამოცხადდა. მათ დიდებულად შეასრულეს წირვა, რომელსაც დიდის ღვთის მოსაობით დაესწრო ჭილაძე. წირვა რომ შეასრულეს და მღვდლებს იმედი ჰქონდათ, თავადი თავის დაპირებისამერ დაგვასაჩუქრებს და ნადიმს გაგვიმართავსო, – ჭილაძემ ეკლესიის კარები დააკეტინა, ჯაჭვები მოათავსა, თორმეტივე მღვდელი ჯაჭვებში ჩასვა, თმები და გრძელი წვერები მოაპარსვინა და პირდაპირ წაიყვანა თურქთა გემებზე გასასყიდად. ამ რიგად ჭილაძემ გადასცა თურქებს სამუდამო ტყვედ თორმეტი მღვდელი და ფასად აიღო ათასი სკუდის სხვადასხვა საქონელი. ეს საქციელი ჭილაძისა ღირსია საუკუნო ძაგებისა, რადგან ანგარებით დაბრმავებულმა ამოდენი სისასტიკე გამოიჩინა წინააღმდეგ თავისი სამღვდელოებისა, რომელსაც პატივსა სცემენ ქვეყნიერობის ყველა ერნი, დაჰგმო ყოველივე კანონი, და მის მაგიერ, რომ აესრულებინა თავისი დაპირება და დაესაჩუქრებინა ის მღვდლები, სამუდამოდ მოუსპო მათ თავისუფლება“ (ლამბერტი 1938: 161). ჭილაძეთა გვარს ეკუთვნოდა სოფელი ტყვირი, სადაც XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე ააშენეს საგვარეულო ეკლესია. არქანჯელო ლამბერტის წიგნში აღწერილი ეს ამბავი, რომელიც დღემდე შემონახულია სოფელ ტყვირის მოსახლეობის ზეპირსიტყვიერ გადმოცემებში, სწორედ ტყვირის ამ ეკლესიაში მოხდა.

ეკლესიის წარწერაში აღმშენებლად გაცხადებულია ქველი ჭილაძე ძმებთან ერთად (თაყაიშვილი 1914: 3). ჭილაძეების ფეოდალურ გვარს ეკუთვნოდა ქორეისუბნის ღვთისმშობლის

ეკლესია. ორივე ეკლესია „თავისუფალი ჯვრის“ ტიპს განეკუთვნება და ამ ძეგლების ამავე ტიპის ადრინდელ ნიმუშებთან შედარებით სამშენებლო ხელოვნების დაქვეითებაა შეფასებული (ბერიძე 2014: 460-461).

ტყვირის ეკლესიის კედლები ძველად მოხატული ყოფილა, ექვთიმე თაყაიშვილის დროს უკვე შელესილი და შეთეთრებული იყო (თაყაიშვილი 1914: 2). არაა შემორჩენილი კედლის მხატვრობა, მაგრამ ჩვენამდე მოაღწია ტყვირის ჭედურმა ხატებმა, რომლებზეც ამ გვარის წარჩინებული თავადები არიან გამოსახულნი.

ამ პერიოდის ჭედურ ხატებზე შეიცვალა საერო პირების, ქტიტორების როლი კომპოზიციურ წყობაში – თუკი მანამდე ისინი მხოლოდ რელიგიური პერსონაჟების დანამატებად მოიაზრებოდნენ, რაც მათ დაქვემდებარებულ მდგომარეობაზე მიუთითებდა, ამ პერიოდის, და, განსაკუთრებით, „დადიანისეული ხატების“ ოსტატები თავისუფლდებიან ტრადიციული მიდგომებისა და ტრაფარეტული სქემებისგან და უფრო მეტად ინტერესდებიან ქტიტორების თემით. ამ პერიოდის ჭედურ ხელოვნებაში ეს საკითხი კვალიფიცირებულია, როგორც „საერო ელემენტის გაძლიერება“ (ხუსკივაძე 1974: 72).

ჭედური ხატებისთვის დამახასიათებელია საერო პირების მუხლმოყრილი მვედრებლის პოზით გამოსახვა. XVII საუკუნის ოქრომჭედელი ოსტატები ამ ფორმით ძველ ტრადიციას იმეორებენ. ხატებზე ქტიტორები, მცირე გამონაკლისის გარდა, მუხლმოდრეკილნი არიან, სრული ტანით, ძირითადად, სასულიერო პირებს გამოსახავდნენ (Чубинашвили 1959: 639). ფრესკებზე კი ქტიტორების მუხლმოყრილ პოზაში გამოსახვა ძალზე იშვიათი მოვლენაა – კედლის მხატვრობაში, სულ რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, ისინი მთელი ტანით არიან წარმოდგენილი. მთელი სხეულით ქტიტორების გამოსახვა ჭედურ ხატებზე ფრესკული გამოსახულებების გავლენად განიხილება (ხუსკივაძე 1974: 73).

როგორც ხელოვნებათმცოდნეები აფასებენ, ტყვირის ჭედური ხატები მაჩვენებელია იმ საერთო დაქვეითებისა, რასაც

ქართული ოქრომჭედლობა განიცდის ამ ხანებში როგორც მხატვრული თვალსაზრისით, ისე ტექნიკური შესრულების დაბალი ხარისხითაც. აღარ ჩანს ერთიანი კომპოზიციური წყობა ისე, როგორც ეს იყო განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდში (Чубинашвили 1959: 639; ჩუბინაშვილი 1957: 15).

სურ. 16

1) ტყვირის მაცხოვრის ჭედურ ხატზე მვედრებლის პოზით გამოსახულია დიდებულ სამოსში გამოწყობილი პეპუნა ჭილაძე. ასომთავრულ წარწერაში აღნიშნულია ქტიტორის ღვაწლი ხატის მოჭედვისა და დასავლეთ ეგვტერის აგების საქმეში:

„... ყოვლად: ძლიერო: ღთო: ხატო:.. ღმთებისაო:.. მ(ა)ცხოვარო:.. ტყვირისაო:.. მე: მონა: მოსავმან: და სასოებ(ი)სა: შენდამი: მონდობილმან: ასულმან: გურიელისა: ბატონისა: ვახტანგისმა: ბატონ(ი)ს: შვილმან: ბატონმან: თამარ: მოგიჭედინეთ: ხატი: ესე: მაცხოვრისა: დ(ა) დავასვენეთ: ტაძარსა: თქვენსა: ქმრისა: ჩვენისა: კურთხეულისა: ჭილაძისა ბატონისა პეპ(უ)ნ(ი)სასა: და შევსწირეთ: ლიპარიშაი: გრიგოლიას: და მისის: ძმის: ხუცის: ბეგარა: ზროხა: ერთი: ცხვარი: პური: ღომი: ღვინო: და ყველი: მოიტანდენ: ხორციელისა: შაბათსა: და აღაპსა: უზმ(ი)დენ: აწ: რამანცა: კაცმან: ესე: ჩვენი: გაჩენილი: ტრაპეზი: და ჩვენგან: გაკეთებული: ეკდერი: მოშალოს: და ან: ჩვენისა: შვილის: და მათი: მომავლის: მეტმან: კაცმან: ამ: ეკდერში: დ(ა)საფლვება: მოინდომოს: ჩვენდა: და კურთხეულისა: პაპუნს: ნუქათამცა: მეორედ: მოსლვასა: ის: გ(ა)იკითხვის“ (თაყაიშვილი 1914: 10-11).

როგორც წარწერიდან ჩანს, პეპუნა ჭილაძე მისმა ცოლმა, თამარ გურიელმა, გარდაცვალების შემდეგ გამოასახვინა ხატზე და ეს ხატი შესწირა ტყვირის ეკლესიას თავისი ქმრის სულის მოსახსენიებლად. წერილობით წყაროებში პეპუნა ჭილაძის შესახებ ცნობები არ იძებნება. თამარ გურიელი, პეპუნას ცოლი, ვახტანგ I გურიელის (1583-1587) ასულია.

XVI საუკუნის 70-იან წლებში იმერეთის მეფესა და დადიან-გურიელს შორის დამყარებული დროებით მშვიდობა 80-იანი წლების დასაწყისში კვლავ შინაფეოდალურ ბრძოლებში გადაიზარდა. 1583 წელს მამია დადიანი (1582-1590 წწ.) გურიას შე-

ესია და დაამარცხა გიორგი გურიელი, რომელიც დახმარების სათხოვნელად სტამბოლს გაემგზავრა. მამია დადიანმა გურიელად დასვა თავისი კაცი – გურიელთა სახლის წევრი ვახტანგი (1583-1587 წწ.). ამის შედეგად სამეგრელოსა და გურიას შორის დროებითი მშვიდობიანობა დამყარდა. 1587 წელს ვახტანგ გურიელი გარდაიცვალა. სტამბოლს გაქცეული გიორგი გურიელი ოსმალების დახმარებით ისევ დაეუფლა გურიელის ტახტს და დასავლეთ საქართველოში კვლავ განახლდა შინაფეოდალური ბრძოლა (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 819-820; გუჩუა 1973: 140).

გარდა იმისა, რომ პეპუნას და თამარს აუშენებიათ ტყვირის ეკლესიის დასავლეთი ეგვტერი და გაუხდიათ თავიანთ სამარხად, რაც თავისთავად მათ წარჩინებულ მდგომარეობაზე მიუთითებს, პეპუნას სამოსიც ფეოდალურ საზოგადოებაში მისი სოციალური სტატუსის მაჩვენებელია.

ტყვირის მაცხოვრის ჭედურ ხატზე პეპუნა ჭილაძე გამოსახულია მთელი ტანით, ფეხზე მდგომი. მისი კაბა, XVII საუკუნის სამამაკაცო კაბის თარგის შესაბამისად, წელში გამოყვანილია. კაბის ზედა ნაწილი ტანზეა მომდგარი, ქვედა კი თავისუფლად არის გაშვებული. კაბა წვივამდე სიგრძისაა. ასეთი სიგრძის კაბებით XVII საუკუნიდან იმოსებოდნენ (დათუნაშვილი 2018: 57-58). დიდებულის კაბა გახსნილია მუცელთან და გულისპირი ბუზმენტებით, ყაითნებით იკვრება. კაბის წელსზედა ნაწილს ყვავილებიანი ორნამენტები ამშვენებს. კაბის ზემოთ პეპუნა ჭილაძეს კაბაზე ოდნავ გრძელი ცრუსახელოიანი და დაბალსაყელოიანი მოსასხამი აქვს მოსხმული. XVII საუკუნეში სარტყლის სიგრძე მოკლდება. სარტყლის კიდეების სიგრძე თქმომდე სწვდება, იცვლება მისი შეკვრის წესიც (დათუნაშვილი 2018: 67). ასეთი წესით შეკრული სარტყლები უხვადაა წარმოდგენილი სეფიანთა პერიოდის მინიატურებზე (Goetz 1933). სარტყლის კიდეები, გვერდების ნაცვლად, სხეულის წინ, მარჯულის აქეთ-იქით ნაწილდება. ფეხზე პეპუნა ჭილაძეს ნახევრად ღია, ენიან-საფერხულიანი ქოშები აცვია.¹⁴

14 დაწვრილებით ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. გვ. 36-40.

მის სამოსში ნათლად ჩანს იმ დროისთვის დამახასიათებელი ჭილაძეთა სათავადოს პოლიტიკური ორიენტაცია, რაც გამოხატულია თავსაბურავზე დამაგრებული ჯილით, რომელიც დიდებულითა თავსამკაულია. ჯილას ქართველ მეფე-მთავრებს, – დაქვემდებარებული (ვასალური) ქვეყნების მმართველებს, – მათი სამეფო ძალაუფლების აღიარების ნიშნად ირანის შაჰები ჩუქნიდნენ. დღემდე არსებული მასალების მიხედვით, ჯილას პირველად ვხვდებით XVII საუკუნის 30-იან წლებში, წალენჯიხის მაცხოვრის ეკლესიის ლევან II დადიანის საექტიტორო კომპოზიციაზე. ლევან დადიანი არაერთ ფრესკასა თუ ჭედურ ხატზეა გამოსახული, თუმცა ირანიდან შემოსული ამ სიმბოლური თავსამკაულით იგი ირანთან მჭიდრო პოლიტიკური კავშირის შემდეგ (1634 წლიდან) გვევლინება.¹⁵

ხატის გაჭედვას ექვთიმე თაყაიშვილი XVI საუკუნის ბოლოსა და XVII საუკუნის დასაწყისით ვარაუდობს. თუ ჯილის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ხატი არ უნდა იყოს გაჭედილი XVII საუკუნის 30-იან წლებამდე. ჭილაძეები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დადიანის ვასალები იყვნენ. ჯილა მათ სამოსში ლევან II დადიანის მიბაძვით უნდა მოხვედრილიყო. ეს ნივთი კი, როგორც უკვე ვთქვით, XVII საუკუნის 30-იან წლებამდე დასავლეთ საქართველოში არ გვხვდება არც საექტიტორო ფრესკებზე და არც წერილობით წყაროებში დადასტურებული ლექსიკურ ერთეულად.

ოდიშის სამთავროებთან ნათესაური კავშირის წყალობით, ჭილაძეთა გვარი XVII საუკუნიდან კვლავ წარჩინებულ მდგომარეობას აღწევს. განსაკუთრებით ეს ხდება ლევან II დადიანის დროს, რომელსაც ცოლად ჰყავდა როვანოზ ჭილაძის ასული ნესტან-დარეჯანი.

სურ. 18

2) ტყვირის მაცხოვრის ხატის ფრთებზე მუხლმოყრილი მვედრებლის პოზით გამოსახულნი არიან ცოლ-ქმარი როვანოზ ჭილაძე და უტანდარ ჩხეტიძე. ქტიტორები მუხლებში ისე არიან მოხრილნი, რომ მთელი სხეულით მოკეცილ ფეხებს ეყრდნობიან. ხატს ახლავს ნუსხური წარწერა: „უფალო იესო ქრისტე,

¹⁵ დაწვრილებით ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. გვ. 44-46.

ღმერთო, შე(ე)წიე, შეიწყალე და აცხოვნე სული როვანოზ ჭილაძე. თანა მეცხედრე მათი უტანდარ ჩხეტიძის. ქალი. ძიხარს, კაკას, ამინ...“ (თაყაიშვილი 1914: 9-10). როვანოზ ჭილაძე და მისი მეუღლე უტანდარ ჩხეტიძის ქალი, როგორც აღვნიშნეთ, ნესტან-დარეჯანის მშობლები არიან. მათ კიდევ ორი შვილი ჰყავდათ. წარწერაში მოხსენიებული კაკა ჭილაძე არის ნესტან-დარეჯანის ძმა, რაც ირკვევა ტყვირის კიდევ ერთი ღვთისმშობლის ჭედური ხატის წარწერიდან, რომელიც ლევან II დადიანის ცოლის, ნესტან-დარეჯანის შეკვეთითაა დამზადებული, მისი ძმის, კაკა ჩილაძის სულის სახსენებლად: „ქ.: მოვაჭედინეთ.: ხატი.: ესე.: ყოვლად.: წმიდისა: ჩუენ: დედოფალმან: ნესტან დარიჯან: ძმისა: ჩუენისა: ჭილაძისა: კაკაისათვის: სახსრად და საოხად: სულისა: მისისათვის: დიდსა: მას დღესა: განკითხვისასა: ამინ: და კირიელეისონ“ (თაყაიშვილი 1914: 12). ნესტან-დარეჯანის ლევან დადიანზე გათხოვების (რის შემდეგაც იწოდება დედოფლად) და გარდაცვალების წლების მიხედვით (ანთელავა 1990: 61, 70), ხატი 1622-1639 წლებს შორის უნდა იყოს შესრულებული.

იტალიელი მისიონერის, კრისტოფორო კასტელის (საქართველოში სამისიონერო მოღვაწეობას ეწეოდა 1627-1654 წლებში) ნახატზე ასეთი კომენტარია: „კოლხეთის დედოფლის მამა პაპუნა ჭილაძე“ (კასტელი 1976: სურ. N24). უნდა აღინიშნოს, რომ კოლხეთის დედოფალში იგულისხმება ლევან დადიანის ცოლი, ნესტან-დარეჯან ჭილაძე. მისი მამა კი, ტყვირის მაცხოვრის ხატის წარწერის მიხედვით, როვანოზ ჭილაძეა. ვფიქრობთ, კასტელის ეშლება ნესტან-დარეჯანის მამის სახელი, მაგრამ, როგორც ჩანს, კასტელის დროს პაპუნა (იგივე პეპუნა) ჭილაძე, რომელიც ტყვირის მაცხოვრის ჭედურ ხატზეა გამოსახული, კარგად იყო ცნობილი.

3) ტყვირის ღვთისმშობლის ხატზე გამოსახულია ვედრების ნიშნად ხელაღმართული ვარნოზი (ვარნოზი) ჭილაძე და ამავე ხატის ასომთავრულ წარწერაში მოხსენიებულია თავის ძე ხოსროსთან ერთად: „რომელი ეგე კსნისათჳს ცოდვილთაჲსა სამარადისოდ მეოხად მდგომარე ხარ წინაშე ძისა შენისა, ღმრთისა

სურ. 19

სურ. 17

მყობელო, მცირედთა ამათგან ხრწნადთა ნივთთა მიერ სასუე-
ბითურთ შენდა მიმვედრებელსა, ვარნოზსი ჭილაძესა, ძესა ჩე-
მსა ხოსროსი მომეც თხოვათა ჩემთა პოვნად, რადთა მიოხო არ
დასჯად საუკუნოთა. მეოხი და მფარველი მექმენი მას დღესა
განკითხვისასა“ (თაყაიშვილი 1914: 7-8). ხატი XVII საუკუნის მე-
ორე ნახევარით თარიღდება (თაყაიშვილი 1914: 9).

მისი შესაძლებლობებიდან გამომდინარე, კედლის მხატ-
ვრობისთვის დამახასიათებელი ჩაცმულობის დეტალური და-
მუშავება ჭედური ხელოვნებისთვის შეზღუდულია. თუმცა, რო-
გორც ამ სფეროს მკვლევრები აღნიშნავენ, მათი პორტრეტების
მიხედვით მაინც ზუსტადაა ასახული ჩაცმა-დახურვის იმდროი-
ნდელი წესი, ვინაიდან ამ პერიოდის ოქრომჭედელი ოსტატები
საერო პირთა გამოსახვისას უკვე დიდ ინტერესს იჩენენ სინამ-
დვილისა და რეალური ცხოვრებისადმი (საყვარელიძე & ალიბე-
გაშვილი 1980: 11-12; ჩუბინაშვილი 1957: 14; ხუსკივაძე 1974: 68).
ეს რეალობა კი იყო ქართულ ყოფაში შემოჭრილი ეპოქისთვის
დამახასიათებელი ირანული მოდა (Чубинашвили 1970: 310). თუ-
მცა, თავად ჭედური ხელოვნების თვალსაზრისით, ოსტატების
შემოქმედება თავისუფალია ირანული ხელოვნების გავლენის-
გან; ისინი მისდევნენ ეროვნულ ტრადიციას და „აგრძელებენ ქა-
რთული ჭედური ხელოვნების განვითარების ხაზს“ (ხუსკივაძე
1974: 69).

ჭილაძეებს, შესაძლოა, პირადი ურთიერთობებიც ჰქონდათ
ირანთან. არქანჯელო ლამბერტი აღწერს ასეთ ეპიზოდს: „ჩემს
დროს იქ იყო ერთი დიდებული, რომელიც ისე გამოჩენილი იყო
სმაში, რომ მისი სახელი მთელს ირანშიც გავრცელდა. მისი ქება
თვით ირანის ხელმწიფის, შაჰ სეფის, ყურამდიც მივიდა. ამ ხე-
ლმწიფემ კაცი გამოუგზავნა დადიანს და შემოუთვალა, რომ
გავიგე შენს სამთავროში ასეთი გამოჩენილი მსმელი გყოლია
და გთხოვ გამომიგზავნო. დადიანმა დაუყონებლივ გაატანა
იგი სპარსეთში შაჰის ახალგაზრდა საცოლოს, რომელიც იყო
ათაბაგის სახლის შვილი და ისიც იყო მიემგზავრებოდა ირანში.
ირანში რომ ჩავიდნენ ისინი, შაჰი ერთი-ორად იყო მოხარული,

რადგან მიუვიდა ახალგაზდა ცოლიც და, შესანიშნავი მსმელიც. ქორწილის გამო მრავალი წვეულება იყო, სადაც მუდამ ჰპატი-
 ჟობდნენ შედან ჭილაძეს (Scedan Cilazé). ეს იყო მსმელის სახელი
 და გვარი. ამან იქაც ისახელა თავი და ყველას სჯობნიდა სმაში.
 ამის გამო მუდამ ჯილდოს იღებდა: ხან ნაჭედი ოქროთი მოწყო-
 ბილ უნაგირს, ხან მდიდრულ კაბას სიასამურის ტყავის სარჩუ-
 ლით, ხან ოქროთი და ძვირფასი ქვებით შემკულ თოფს და ხან
 მრავალ სხვა საჩუქარს, რომელსაც უხვი შაჰი აძლევდა. საქმე
 იქამდე მივიდა, რომ თვით შაჰმა მოინდომა მასთან სმაში შებმა
 და იქამდე სვა, ვიდრე არ დასნეულდა და სული არ განუტევა.
 ჭილაძე კი საჩუქრებით გამდიდრებული, სამშობლოში დაბრუ-
 ნდა“ (ლამბერტი 1938: 49-50). არქანჯელო ლამბერტი ოდიშის სა-
 მთავროში 1649 წლამდე ცხოვრობდა. მისი მოთხრობილი ამბავი
 კი 1642 წლით თარიღდება, როდესაც ელენე ათაბაგი ირანში
 გაგზავნეს შაჰ-სეფის საცოლედ (მამისთვალისშვილი 2013: 43).
 შაჰ-სეფი (1629-1642) 31 წლის ასაკში გარდაიცვალა და გარდა-
 ცვალების მიზეზად ალკოჰოლის ჭარბი მოხმარება სახელდება
 (Matthee 2008). შედან ჭილაძე რომ ნამდვილად ლამბერტის თა-
 ნამედროვეა, ამას ისიც მოწმობს, რომ კრისტოფორო კასტელის
 დახატული ჰყავს შედან ჭილაძე და ასე იხსენიებს მას: „ჩვენი
 კეთილისმყოფელი შედან ჭილაძე, ყველაზე დიდი თავადი საქა-
 რთველოს სამეფოში“ (კასტელი 1976: 100, სურ. N89). ფაქტების
 თვალსაზრისით, ლამბერტის აღწერილი ამბავი, სინამდვილეს
 შეესაბამება, თუმცა რამდენად მიიწვიეს შედან ჭილაძე ირანში
 და გახდა თუ არა მასთან სმაში გაჯიბრება შაჰ-სეფის სიკვდი-
 ლის მიზეზი, არ ვიცით. ჭილაძეები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ,
 დადიანების ვასალები იყვნენ და მათთან ნათესაური კავშირე-
 ბიც ჰქონდათ, განსაკუთრებით ლევან II დადიანის დროს. ლე-
 ვან დადიანის ირანული ორიენტაცია კი საკმარისად ცნობილია
 ქართული ისტორიოგრაფიიდან. უნდა ვიფიქროთ, რომ ჭილაძე-
 ებიც მათ პოლიტიკურ ორიენტაციას მისდევდნენ და, თუ ლამ-
 ბერტის დავუჯერებთ, შესაძლოა, უშუალო ურთიერთობებიც
 ჰქონოდათ ირანთან. მართალია, ეს ეპიზოდი ირანთან მათი პო-

ლიტიკური კავშირის დასტურად არ გამოდგება, მაგრამ შაჰის ნაბოძები საჩუქრები (ნაჭედი ოქროთი მოწყობილი უნაგირი, მდიდრული კაბა სიასამურის ტყავის სარჩულით, ოქროთი და ძვირფასი ქვებით შემკული თოფი) მათ ყოფით ცხოვრებაზე ნამდვილად აისახებოდა. ამ ტენდენციას კი ზოგადად საქართველოში იმ ეპოქისთვის დამახასიათებელი „სპარსული ელემენტის“ არსებობაც აძლიერებდა.

წულუკიძეთა სათავადო

წულუკიძეების სათავადო დაახლოებით XV საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა. ეს იყო საკმაოდ შეძლებული და წარჩინებული გვარი (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 36), რომლის ისტორიულად ცნობილი პირველი წარმომადგენელი ვირშელი იყო. ვირშელის წინაპრები, ისევე, როგორც თავად ვირშელი და მისი შვილები, ბაგრატიონების ერთგულნი და მათ სამსახურში ჩამდგარნი ყოფილან. წინაპრების სიკვდილის შემდეგ მცირე-წლოვანი, ობლად დარჩენილი ვირშელისა და მისი საგვარეულოს კუთვნილ სოფელ იწას სხვები დაჰპატრონებიან, თუმცა 1451 წელს გიორგი მეფეს (1446-1466) ეს მიწა ვირშელისთვის დაუბრუნებია (სოსელია 1981: 43).

1587 წელს იმერეთის მეფე გიორგიმ (1565-1589) დავით წულუკიძეს (რომელიც, შესაძლოა, ვირშელის შვილიშვილი იყო) „აქრთამა ხონს ხოსროსეული სასახლე და გლეხები“ და ასევე სხვა მიწები (სოსელია 1981: 46). ამის შემდეგ წულუკიძეების სამფლობელო უფრო გაიზარდა. XVII საუკუნის მეორე ნახევრისთვის ისინი რაჭის მრავალ სოფელს ფლობდნენ (სოსელია 1981: 44). XVII საუკუნის პირველ ნახევარში წულუკიძეების გვარის მეთაური დავით წულუკიძის მემკვიდრე ქაიხოსრო უნდა ყოფილიყო. მისი თანამედროვეა ქაიხოსროს სახლიკაცი პაატა წულუკიძე. პაატა, „რომელსა უხმობდნენ წუწკად უძღურებისათვის, რამეთუ იყო კუტი“, იმერეთის მეფე გიორგი III-მ (1604-1639) XVII საუკუნის 10-იან წლებში „შერისხა“ და მამულები ჩამოართვა, რის შემდეგაც ეს უკანასკნელი ლევან II დადიანთან ოდიშში წავიდა (დაახლ. 1622 წელს პაატა უკვე ოდიშში იყო) (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 824; გორგიჯანიძე 1959: 429). იგი ოდიშში მალევე დაწინაურდა, ლევან დადიანის ვეზირი გახდა და „უმეტესად შთაუდვა ლევანს მტერობა გიორგი მეფისა და მარადის განუზრახვიდა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 826).

„ხოლო იყო მუნ წულუკიძე პაატა წუწკი, მკელობელი, მეყვესი და თანა-განმზრახი დადიანისა ლევანისა. ...ლტოლვილი წარვიდა ოდიშსა და მიერთო დადიანსა ლევან და დიდად მტერ იყო იმერეთის მპყრობელისა ალექსანდრესი... რამეთუ ესრეთ იყო დამორჩილებულ დადიანი, რამეთუ არარას მოქმედებდა თვნიერ მისსა“ (გორგიჯანიძე 1959: 929).

იტალიელი მისიონერი ჯუდიჩე მილანელი, რომელიც ამავე პერიოდში ოდიშში მოღვაწეობდა, პაატა წულუკიძეს სამეგრელოში ლევან დადიანის შემდეგ მეორე პირად ასახელებს (ჯუდიჩე მილანელი 1964: 110). რუსი ელჩები, პაველ ზახარიევი და ფეოდოტ ელჩინი, ასე უწოდებენ მას – “думнай дьякъ Пата” (Белокуров 1888: 373). XVI-XVII საუკუნეების რუსეთში ეს იყო მაღალი თანამდებობა, რომელიც შინაარსობრივად მდივანმწიგობრის ქართულ სამოხელეო თანამდებობას შეესატყვისებოდა. ადრე ეს თანამდებობა არ ითავსებდა ისეთ მნიშვნელოვან ფუნქციებს, როგორიც მან შეიძინა XVI საუკუნიდან, როდესაც უკვე ე. წ. „დუმნაი დიაკი“ დიდ როლს ასრულებდა ადგილობრივ მმართველობაში (Энциклопедический словарь 1893: 320) და სწორედ ამ თანამდებობაზე და ამგვარ ფუნქციებზე ლაპარაკობენ რუსი ელჩები პაატა წულუკიძის ხსენებისას. ისინი ასევე აღნიშნავენ, რომ ლევან დადიანის გვერდით, ხელმარჯვნივ მისი ვაჟი და პატრიარქი ისხდნენ, ხოლო ხელმარცხნივ სწორედ რომ პაატა იჯდა (Белокуров 1888: 373).

„წულუკიძე უთუოდ თანაუგრძნობდა დასავლეთ საქართველოში გაბატონების დადიანისეულ გეგმას და მას საამისო რჩევასაც აძლევდა; ჩანს, პაატა იმ ჯგუფში იყო, რომელიც კახთა მეფე თეიმურაზ I-ისა და მისი მომხრე მეფის, გიორგი III-ის წინააღმდეგ იბრძოდა“ (სოსელია 1981: 52). აქვე უნდა ითქვას, რომ იგი იზიარებდა დადიანისეულ ირანულ პოლიტიკურ ორიენტაციასაც (გავიხსენოთ, რომ XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან საბოლოოდ ჩამოყალიბდა მეფე-მთავართა ორი კოალიცია: 1. თეიმურაზ I, გიორგი II და ალექსანდრე III – მათ მხარს უჭერდნენ ოსმალეთის სულთნები; 2. როსტომ მეფე, ლევან II დადი-

ანი, გურიის მთავარი – მათ მხარს უჭერდნენ ირანის შაჰები) (მამისთვალისშვილი 2011: 11).

იმერეთის მეფე ბაგრატ III-მ (1660-1681) დიდი ხნის „შერისხული“ წულუკიძეები შეირიგა, თუმცა პაატა წულუკიძის ძე მერაბი გარკვეული პერიოდი მაინც ემტერებოდა იმერეთის მეფეს (აქვე აღვნიშნავთ, რომ რუსი ხელმწიფისთვის გაგზავნილ 1669 წლის წერილში მერაბ წულუკიძეს უკვე ამ მეფის „დიდ ბაიართა“ (დიდებულ თავადთა) შორის მოიხსენიებენ (სოსელია 1981: 52).

პოლიტიკური ანარქია, რომელსაც ამ პერიოდის იმერეთში ვაწყდებით, წულუკიძეებისთვის ხელსაყრელი გახდა და XVII საუკუნის 60-70-იან წლებში მათ გიორგი მეფის მიერ ჩამორთმეული თავიანთი ადგილ-მამული დაიბრუნეს (სოსელია 1981: 53). წულუკიძეთა საგვარეულოს მეთაურად ზემოაღნიშნულ პერიოდში სწორედ მერაბ წულუკიძე გვევლინება. ეს უკანასკნელი, როგორც თავად ამბობს, ლევან II დადიანის „აღზრდილი“ იყო, მან გარდა მიწებისა, რომლებიც დაიბრუნა, კიდევ „მრავალი შემატა“ თავის საგვარეულოს. 1688 წელს მისივე აგებულ და მოხატულ სოფელ აგარის ეკლესიაში (მერაბ წულუკიძე აქ თავის ცოლთან, ანა ჩიჯავაძესთან ერთადაა გამოსახული) დასავლეთის კარის აქეთ-იქეთ მხედრულად დაწერილი ლექსი ნათლად წარმოაჩენს მერაბ წულუკიძისა და ლევან II დადიანის ახლო დამოკიდებულებას:

„ჰე მაცხოვარო გვედრივარ მე მერაბ შენის დიდებით
ჩვენთ გვართა ქონდათ ეს რაჭა მრავალი კიდის კიდებით
მეცა შევმატე მრავალი არც მტერთა გარდაკიდებით
და აწ ნახეთ რა ვქენ ყრმაწვილმან სოფლისა ან(ა)ზიდებით
პირველ ოდიშსა დავიმყარ მამული მეტად ბევრია
მერმე აქ ჩემი სამკვიდრო ყოვლგან მოვშალე მტერია
იწროთას აქათ ხონამდის და ხონიც შიგან ერია
და აწ ნახეთ ესე სოფელი თუ როგორ ბინდის ფერია
მე დადიანმან გამზარდა ლევან მლთივ დოვლათიანმან

სრულ მას მონებდა ქვეყანა დაიპყრო მრავალ ყმიანმან
 სწორ უპოველმან ხმელეთზე მან ჭკვიანმან და ხრმლიანმან
 და ნახეთ რა უყო სოფელმან ამ მუხანათმან ზიანმან
 შვილურადა მზრდიდა მასწავლა ზნეობა ყოვლი წესები
 ნახეთ სოფლისა სიცრუე სიზმარყოფილი ესები
 არ მიაჩნია წყეულსა უარეს უკეთესები
 და არვის გაუთავდების წვლთ გულს დანასკნესები“ (თაყა-
 იშვილი 1963: 41).¹⁶

ამრიგად, გიორგი III-ის დროს „დამდაბლებული“ წულუკი-
 ძეები XVII საუკუნის 70-იან წლებში კვლავ აღზევდნენ.

ნიკორწმინდის ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფსიდში გამოსახუ-
 ლნი არიან: ბეჟანის ძე ვარადებულ, ბეჟან წულუკიძე (ესაა პა-
 ატა წულუკიძის ძე ბეჟან მეორე, მერაბ წულუკიძის ძმა), ჩიჯა-
 ვაძის ქალი საზუა, მისი თანამეცხდრე; ქორთოდის ქალი ელენე,
 თანამეცხდრე მისი ლომინა წულუკიძე – 1660-1670 წლები.
 ჩრდილო-დასავლეთის აფსიდში მერაბ წულუკიძის საქტიტორო
 კომპოზიციაა ცოლ-შვილთან ერთად – 1660-1670 წლები. ბეჟა-
 ნის ვაჟს მარჯვენა მხარეს მკვეთრად მოხრილპირიანი ხანჯალი
 ჰკიდია, ხოლო მეორე ფრესკაზე მერაბ წულუკიძის ვაჟს, ქაი-
 ხოსროს, ოდნავ მოხრილპირიანი ხანჯალი მოუჩანს.

ფრესკებზე გამოსახული წულუკიძეების ჩაცმა-დახურვის
 წესი შეესაბამება XVII საუკუნეში საქართველოში გავრცელე-
 ბულ ე. წ. ირანულ მოტივებს, ირანულ მოდას, თუმცა ამ შემ-
 თხვევაში ჩვენს ყურადღებას მათი საბრძოლო იარაღი, კონკრე-
 ტულად კი ხანჯალი იპყრობს.

ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრების თანახმად, ხანჯალი XV
 საუკუნემდე ქართული ენისთვის სრულიად უცხო სიტყვაა და

სურ. 10, 11

16 შდრ. გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზეუმის მოამბე
 VII, 1931-1932, 223; M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans La
 Georgie et dans L'Arménie. Exécute en 1847-1848, Sous les auspices Du prince
 Vorontzov, lieutenant du Caucase, St. Petersburg: Imprimerie De L'Académie Im-
 periale Des Sciences, 1851, 60.

იგი სპარსულიდან შემოხიზნულად უნდა მივიჩნიოთ. ძველად მას მახვილი ეწოდებოდა (ჯავახიშვილი 1962: 262). სულხან-საბას მიხედვით, ხანჯალი სხვათა ენაა, საგვერდული მახვილია, ქართულად სატევარი ჰქვია (ორბელიანი 1993: 416).

სპარსულ ენაში ლექსიკურად ხანჯალი X საუკუნიდან „შაჰ-ნამეში“ ფიქსირდება (Khorasani 2006: 219; Khorasani 2013: 32; Dehḵodā 1347 ო.წ./1968: 501), ხოლო გრაფიკულ გამოსახულებას ვხვდებით უკვე XII-XIII საუკუნეების ილხანთა მინიატურებზე (Khorasani 2008: 44).

მოინის მიხედვით, خنجر [xanjar] „დანის ზომის წვეტიანი იარაღია, რომლის პირიც მჭრელი და მოხრილია“ (Mo'in 1998: 1442). ამავნაირად განმარტავს ამ ლექსიკურ ერთეულს ალი აქბარ დეჰჰოდა (Dehḵodā 1347 ო.წ./1968: 750). ნაფისის მიხედვით, خنجر [xanjar] შემოსულია არაბულიდან და განიმარტება როგორც „წვეტიანი, მჭრელი იარაღი, დიდი დანა“ (Nafisi 1355 ო.წ./1976: 1407).

ქართულ წერილობით ძეგლებში ხანჯალი „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში გვხვდება: XVII საუკუნის ვერსიაში ფორმით ხანჯარი (ხელნაწერი #4528):

„ლამით მარტო შეეკაზმა, ტანს ჩაიცვა საომარი,
ხმალი, ლახტი საგდებელი, წინ ჩაირჭო მან ხანჯარი“
„ზააქ იყურებს ამასა, ცნობა აქუს დაკარგულია,
ალმასის ფერი ხანჯარი ხელთა აქუს გამოსახულია“ (აბულაძე 1916: 29).

ხოლო უკვე XVIII საუკუნის ხელნაწერის მიხედვით, ფორმით ხანჯალი [„ხმალი, ლახტი საგდებელი, წინ ჩაირჭო მან ხანჯალი“] (ხელნაწერი #1505) (აბულაძე 1916: 29).

ლექსიკური ერთეული ქართულში ლიტერატურული გზითაა შემოსული, რაზეც მეტყველებს „შაჰ-ნამეს“ XVIII საუკუნის ვერსიაში ფორმა ხანჯარი. ხოლო მოგვიანებით, როდესაც, როგორც ჩანს, ამ სიტყვის გამოყენება უფრო ფართო გახდა, დისი-

მილაციის გზით (ხანჯარი → ხანჯალი) XVIII საუკუნის ვერსიებში ფიქსირდება ფორმით ხანჯალი.

რაც შეეხება ხანჯლის ფორმას, ივანე ჯავახიშვილი მიიჩნევს, რომ გამოსარკვევია, „მოხდა თუ არა თვით იარაღში რაიმე ცვლილება სახელის შეცვლასთან დაკავშირებით“ (ჯავახიშვილი 1962: 262). როგორც კვლევამ გვაჩვენა, დასავლეთ საქართველოს ტაძრების ფრესკებზე, საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით, მამაკაცები სარტყელთან ერთად ხანჯალსა და ხმლებს ატარებდნენ. ხანჯალს სარტყლის შიგნით იმაგრებდნენ, ძირითადად, მარჯვენა მხარეს, მარცხენა მხარეს კი – ხმალს, სარტყელზე ჩამოკიდებული სახით. გვხვდება ხანჯლისა და ხმლის ერთდროულად ტარების ნიმუშებიც. ფრესკებზე ვხედავთ როგორც სწორი ფორმის ხანჯლებს, რომლებსაც „ყამა“ ეწოდებათ, ასევე მოხრილპირიან ხანჯლებსაც, რომლებსაც ბებუთს უწოდებენ. „ყამა“ ადიღეურად დანას ნიშნავდა, შესაბამისად, არ გულისხმობდა რაიმე კონკრეტულ ფორმას. საუკუნეების განმავლობაში კი ამ იარაღმა გამოკვეთილად დამახასიათებელი გარეგნობა და მახასიათებლები შეიძინა. სხვადასხვა ხალხების ყამებიც განსხვავდებოდნენ ზომით (35-დან-65 სმ-მდე), ზოგადი დეკორითა და სახელურის ფორმით. ქართულ ყამებს, სხვებთან შედარებით (სომხური, აზერბაიჯანული, დაღესტნური), უფრო ფართო და მოკლე პირები, ხოლო თავები ყვავილის ფორმისა აქვთ. ელეგანტური ფორმითა და გაფორმებით გამოირჩევა დაღესტნური ყამები, რომლებსაც კუბაჩში ჯერ კიდევ ჩვ. წ. აღ. I ათასწლეულში ამზადებდნენ (Свержин 2015: 70).

ფორმით მკვეთრად მოხრილი, ორპირიანი ხანჯალი (იგივე ბებუთი) კი სპარსული წარმოშობისაა,¹⁷ რომელსაც სპარსულად خنجر [khanjar/ხანჯარ] ჰქვია. ამ სიტყვამ – khanjar/ხანჯარ – დაუდო საფუძველი მსგავსი ფორმის იარაღის ამ სახელწოდებით გავრცელებას ბევრ ენასა და ქვეყანაში (Свержин 2015: 71).

17 ბებუთი სპარსული ხანჯარისა და კავკასიური სწორპირიანი ხანჯლის შთამომავალია, როგორც ამას სპეციალისტები აღნიშნავენ. იხ.: (Свержин 2015: 71).

„იარაღის სპარსელი მწარმოებლები, რომლებიც განთქმულნი იყვნენ როგორც აზიაში, ისე ევროპაში, ჯერ კიდევ მაშინ აწარმოებდნენ საუკეთესო დაშნებს, როცა დამასკოში ახალი დაწყებული ჰქონდათ ექსპერიმენტები მეტალურგიის საქმეში. ამიტომ იქ დამზადებული იარაღი – სპარსული ხანჯლები – დიდად ფასობდა და აბრეშუმის გზით ვრცელდებოდა დასავლეთ ევროპაში, რუსეთში, ინდოეთსა და ჩინეთში“ (Свержин 2015: 72).

როგორც ამ სფეროს სპეციალისტები აღნიშნავენ, იარაღის წარმომავლობის გასარკვევად, მისი ფუნქციური ანალიზისთვის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა მის ტარს ენიჭება. არასწორად მიიჩნევა მხოლოდ იარაღის პირის საფუძველზე მისი სადაურობის განსაზღვრა (წურწუშია 2014: 140; Аствацатурян 2004: 12). სპარსული ხანჯლის სახელური, ლათინური ასო I-ს მსგავსია (სწორედ ამგვარ სახელებს ვხედავთ წულუკიძეების ფრესკებზე) და მზადდებოდა როგორც სპილოს ძვლისა და მარტორქის ეშვისგან, ასევე რკინისა და ფოლადისგან (Khorasani 2008: 46). ირანული ხანჯალი, როგორც ჩანს, სტრუქტურულად თურქულის მსგავსია, მაგრამ უფრო მეტი ელეგანტურობითა და მცირე ზომით გამოირჩევა. პირი უფრო მკვეთრი მრუდით ბოლოვდება, ხოლო საბრძოლო ხარისხის გასაუმჯობესებლად ბოლო უფრო სქელი აქვს (Ибрагимов 2013: 13).

XVII საუკუნეში მოღვაწე გრაფი ლუიჯი ფერდინანდო მარსილი, რომელიც ოსმალეთის იმპერიაში სამხედრო ორგანიზების შესახებ ცნობების შეკრების მიზნით იმყოფებოდა, აღნიშნავს, რომ ხანჯალი ახალგაზრდა თურქისა და მოუსვენარი იანიჩრებისთვის მეტწილად აქსესუარის ფუნქციას ასრულებდა. იანიჩრები მას პირადი უთანხმოებებისა და ჩხუბის დროს უფრო იყენებდნენ, ვიდრე ბრძოლებში (Аствацатурян 2004: 170). როგორც ჩანს, ხანჯალი არა მხოლოდ საბრძოლო იარაღი იყო, არამედ, დროთა განმავლობაში ამ იარაღმა აქსესუარის, კოსტიუმის ერთ-ერთი ატრიბუტის ფუნქციაც შეითავსა, ამიტომაც ბევრად მეტი მზადდებოდა (Хорев 2004: 51).

სურ. 4, 8, 9,
21, 22

მერაბ წულუკიძისა და მისი ოჯახის ამსახველ ფრესკებზე გამოსახული ხანჯლები, ე. წ. ბებუთები, ირანული წარმოშობის ხანჯლებია. წულუკიძეთა ფრესკების გარდა, XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოს ტაძრებში მოხრილ სპარსულ ხანჯალს ვხედავთ ასევე ლევან II დადიანის ფრესკაზე ცაიშის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში; კაცია და გიორგი ჩიქვანებისა და მათი ვაჟების ფრესკებზე; მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში, ქაიხოსრო ჩიქვანის ფრესკაზე ნაკურალემის წმ. გიორგის ეკლესიაში; ბავა და კაცია ჩიქვანების ფრესკაზე ასევე ნაკურალემის წმ. გიორგის ეკლესიაში.

დასავლეთ საქართველოს საქტიტორო ფრესკებზე ხშირად სწორი ფორმის ხანჯალი, ე.წ. კავკასიური ყამაა გამოსახული. როგორც ჩანს, ეს ფორმა საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. მოხრილ, ლათინური ი-ს (I) ფორმის სახელურიან, ირანული წარმოშობის ხანჯალს, ე. წ. ბებუთს კი სწორედ იმ საგვარეულო ფრესკებზე გამოსახულ თავადებთან (მერაბ წულუკიძე და მისი ოჯახი, ჩიქვან-ლიპარტიანები) ვხედავთ, რომლებსაც მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ ოდიშის სამთავროსთან და რომლებიც იზიარებდნენ ლევან II დადიანისეულ ირანულ პოლიტიკურ ორიენტაციას.

ჩიქვან-ლიპარტიანები

გარემომცველ სამყაროსთან გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს როგორც ყოფილი, ასევე ქართული კულტურის მჭიდრო და შემოქმედებითი ურთიერთობებით აიხსნება მარტვილის ტაძრის ჩრდილოეთ მკლავის მოხატულობა, რომელზეც ჩიქვანთა გვარის ქტიტორებია გამოსახული. ხელოვნებათმცოდნე ნინო ჩიხლაძე ჩიქვან-ლიპარტიანების ოჯახის პორტრეტებს პოსტიზანტიური სტილის ყველაზე გვიანი ეტაპის პროფესიული მხატვრობის სახედ მიიჩნევს და „დასავლურად“ აფასებს, თუმცა ხაზს უსვამს ამ ისტორიულ პირთა ყოფაში ასახულ აღმოსავლური გემოვნების დეტალებს (ვარცხნილობა, თავსამკაული) (ჩიხლაძე 1997: 113).

ჩიქვან-ლიპარტიანთა ოჯახის წარმომადგენლების სამოსში ირანული მოდის გავლენის ასახსნელად უნდა ვუპასუხოთ შემდეგ კითხვას: რამ განაპირობა ამ გვარის წარმომადგენლების დაწინაურება ოდიშის სამთავროში და რატომ გაიხადეს მათ თავიანთ განსასვენებლად სალიპარტიანოში შემავალი მარტვილის მონასტერი?

XV საუკუნის ბოლოს, საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ, ლეჩხუმის ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო (იგი ერთდროულად ოდიშს, სვანეთს, რაჭას და იმერეთს ესაზღვრებოდა), იმერეთის სამეფო და ოდიშის სამთავრო სხვადასხვა საშუალებებით ცდილობდნენ ამ მხარის მოქცევას თავიანთი მმართველობის ფარგლებში. ლეჩხუმი ამ დროს იმერეთის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (ბერაძე 2018: 405).

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ამ პოლიტიკურმა ბრძოლამ განაპირობა ლეჩხუმელ ჩიქვანთა (ჩიქოვანი/ჩიქუანი/ჩიქვანი) გვარის დაწინაურება ჯერ თავად ლეჩხუმში, ხოლო ცოტა მოგვიანებით – ოდიშის სამთავროში. ჩიქვანებმა 1673 წლიდან

სალიპარტიანო დაიკავეს (სოსელია 1990: 88), 1704 წლიდან კი მათი შთამომავლები „დადიანობასაც“ აღწევენ (ბერაძე 1964: 125).

კაცია ჩიქვანი ლეჩხუმელი „გორდელი მდაბალი აზნაური“ იყო (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 842), თუმცა ჩიქვანების საგვარეულოს დაწინაურება უკავშირდება მისი ძმის, გაბრიელ ჩიქვანის საეკლესიო მოღვაწეობას. იმერეთის მეფეებისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ლეჩხუმის აზნაურების მხარდაჭერას, ამიტომ ოდიშის მთავარზე განაწყენებულ გაბრიელ ჩიქვანს ჯერ იმერეთის მეფე გიორგი III (1604-1639) მფარველობს, ხოლო მოგვიანებით მის მემკვიდრეს, ალექსანდრე III-ს (1639-1660), მისთვის ცაგერლობა, ანუ ცაგერის ეპისკოპოსობა უწყალობებია. ეს ინფორმაცია შემოგვინახა გაბრიელის მიერ ცაგერის ღვთისმშობლისათვის მიცემული ყმა-მამულის შეწირულობის წიგნმა (1656 წ. Qd-9085=ვ) (პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 2015: 212). გაბრიელ ჩიქვანი „ყველაფერს აკეთებს იმისთვის, რომ ლეჩხუმი „სადადიანო“ არ გახდეს, ანუ ოდიშის სამთავროს ფარგლებში არ შევიდეს“ (ბერაძე 2018: 405). თუმცა, იმერეთის მეფის, ალექსანდრე III-ის გარდაცვალების შემდეგ, 1660 წლიდან, გაბრიელ ცაგერელი ოდიშის მთავრის, ვამეყ III დადიანის მომხრე ხდება. მოგვიანებით, ოდიშის მთავარმა, ლევან III დადიანმა (1661-1680) მას ჭყონდილობა, ანუ ჭყონდიდის ეპისკოპოსობა უბოძა (1665 წ.) (პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 2015: 212).

გაბრიელის რჩევით, „რამეთუ ამისგან დაიპყრას ლეჩხუმიცა“, ლევან III დადიანმა კაცია ჩიქვანს „მისცა სალიპარტიანო და თვსად მისანდობელ-ჰყო ფრიად, რამეთუ იყო კაცი მკნე და შემძლებელი საქმეთა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 842), რაც 1666-1672 წლებს შორის უნდა მომხდარიყო (ბერაძე 2018: 406).

კაცია ჩიქვანი უმაღლეს მოხელედ, ვეზირადაა ნახსენები 1673 წელს „ლევან III დადიანის მიერ დავით ნემსაძის კათალიკოზად დამტკიცების წიგნში“. მოწმეებსა და შუამავლებს შორის ყველაზე ადრე დასახელებულნი არიან „ჭყონდელი ცაგერელი

ბატონი გაბრიელ, ჩვენის სახლის უფროსი და ვეზირი ლიპარტიანი კაცია“ (კაკაბაძე 1921: 75-76), ხოლო 1675 წელს გაცემულ ლევან III-ის შეწირულობის წიგნში მოწმეებად იხსენიებიან „ჭყონდელ ცაგერელი ბატონი გაბრიელ, ჩიქუანი კაცია“ (კაკაბაძე 1921: 76-77). ამ საბუთში კაცია ლიპარტიანად არაა დასახელებული.

სალიპარტიანო¹⁸ ოდიშს ესაზღვრებოდა და დაახლოებით დღევანდელ მარტვილის რაიონს მოიცავდა. ვახუშტის აღწერით, „და არს ჭყონდიდიდამ უნაგირამდე მთის ძირი სალიპარტიანო“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 777), რომელიც დადიანთა საუფლისწულო მამული XV საუკუნიდან ხდება (სოსელია 1990: 86). მათი პოლიტიკური ინტერესებიდან გამომდინარე, ეს ფეოდალური ერთეული მემკვიდრეობით ეკუთვნოდა დადიანთა გვარის უმცროს შტოს (მაკალათია 2006: 188 (სქოლიო 1)).

ლიპარტიანად ცნობილია მანუჩარ I დადიანის ძმა და ლევან II-ის ბიძა გიორგი ლიპარტიანი. წალენჯიხის ეკლესიის ლევან დადიანის ეგვტერში გამოსახულია მისი ფრესკა წარწერით: „ლიპარტიანი ბატონი გიორგი ძმა, კელმწიფისა მანუჩარისა, ბიძა დიდისა კელმწიფისა დადიანისა ლევანისა და ძე დიდისა კელმწიფისა ბატონისა მამია დადიანისა“ (თაყაიშვილი 1914: 218). ცაიშის ჯვარცმის ხატის წარწერა კი გვამცნობს: „მოიჭედა და შეიმკო ხატი ესე ბატონობასა მანუჩარის ძისა ბატონისა ლევანისა და ლიპარტიანობასა ბატონისა ბიძისა მისისა ბატონის გიორგისა. ღმერთმან აღიდნეს ორთავე შინა ცხორებათა“ (თაყაიშვილი 1914: 166). როგორც ქართველი მკვლევარი თამაზ ბერაძე მიიჩნევს, სახელწოდება „სა-ლიპარტიანო“ გვარი ლიპარტიანისგანაა წარმოებული, თუმცა „სამეგრელოს ისტორიის რომელიღაც მონაკვეთში ეს ფეოდალური გვარი მოხელეობის გამომხატველ ცნებად გადაქცეულა“ XVII საუკუნის დასაწყისში ლიპარტიანობა გვარის გამომხატველი ცნება არა არის, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ლიპარტიანი ვერ იქნებოდა მამია დადიანის

18 სალიპარტიანოს გეოგრაფიულ საზღვრებს და ამ ფეოდალურ ერთეულში შემავალ სოფლებს ადგენს თამაზ ბერაძე, იხ.: (ბერაძე 1964: 126-130).

შვილი გიორგი. ლევან II დადიანის ბიძისთვის ლიპარტიანობა უკვე ტიტულია (ბერაძე 1964: 120).¹⁹

როგორც ცნობილია, გიორგი ლიპარტიანს ორი შვილი ჰყავდა, ვამეყი და გიორგი, რომლებიც იხსენიებიან ცაიშის გულანის მინაწერში: „ღმერთო და ამ გულანის მადლო, აცოცხლე და ადღეგრძელე ლიპარტიანი ბატონი ვამეყ და ძმა მათი გიორგი სიგრძესა შინა ჟამთასა“ (თაყაიშვილი 1914: 192). ამ მინაწერში ლიპარტიანის ტიტულით მხოლოდ უფროსი შვილი, ვამეყი, მოიხსენიება, ვინაიდან ლიპარტიანობა, როგორც მოხელის სტატუსი, მემკვიდრეობით მხოლოდ ერთ პირზე შეიძლება გადასულიყო (ბერაძე 1964: 123). ვამეყის გადადიანების შემდეგ (1658 წ.) კი მისი უმცროსი ძმა გიორგი ხდება ლიპარტიანი (სოსელია 1990: 88).

გაბრიელ ჩიქვანის მიერ ლეჩხუმში, სოფელ ნაკურალეშში აშენებულ ეკლესიაში გამოსახულნი არიან მისივე ოჯახის წევრები: „ქ. ქრისტიანე და ღვთის მოყუარე საყდრისა ამის აღმშენებელი ჭყონდიდელი ჩიქოანი გაბრიელ“ (თაყაიშვილი 1937: 73). მათ შორისაა სამთავრო ტანისამოსში გამოწყობილი კაცია ჩიქვანისა და მისი მეუღლის ფრესკა წარწერით: „ლეჩხუმისა და სალიპარტია[ნოს] პატრონი, ოდიშისა თა [ვი (ანუ თავადი) და] იმერეთისა და ოდის (უნდა იყოს ოდიშის) სარდალ[ი], ჩიქუანი ბატონი კაცია“ (თაყაიშვილი 1937: 74). ეს მოხატულობები XVII საუკუნის 70-იანი წლებით თარიღდება (ჩიხლაძე 2017: 297).

ჩიქვანთა გვარის საძვალეა სალიპარტიანოში შემავალი მარტვილის მონასტერი, თუმცა საფლავის ქვების წარწერები აღარ მოიპოვება (თაყაიშვილი 1914: 123). მონასტრის ჩრდილოეთ სამხრო ჩიქვანთა ფრესკებითაა მოხატული: „ჩვენ ცვაფარვათა შენთა მინდობილმან ლეჩკომის და საინასარიძოს და სალიპარტიან(ო)ს პატრონმან დიდისა კელმწიფისა მეფისა და დადიანისა ვაზირმან იმერეთისა ოდიშისა თაუმან და სარდალმან ჩიქვანმან კაციამ და თანა მე(ც)ხედრემან ჩვენმან დიდისა [ერისთავთ ერისთავის ქალმან თამარ] და ძემან ჩვენმან გიორ-

19 ამ მოსაზრებას სრულად ეთანხმება ო. სოსელია, იხ.: (სოსელია 1990: 87).

გიმ იოსებ ოტიამ დავახატვინეთ სამხრო ესე ტაძრისა შენისა ჩვენად საფლავად...“ (თაყაიშვილი 1914: 121-122).

ერთ-ერთ ფრესკაზე გამოსახულია კაცია ჩიქვანი ცოლთან და მცირეწლოვან შვილთან, იესე ჩიქვანთან ერთად. მათ ეკლესიის გეგმა უჭირავთ ხელში. ფრესკას ახლავს მხედრული წარწერა: „ქ. ჩიქვანი ბატონი კაცია. ქ. თანა მეცხედრე მათი ... ქალი“, შვილის ზემოთ წარწერა: „ქ. ჩიქვანი იესე“ (თაყაიშვილი 1914: 120).

სურ. 9

მკლავის დასავლეთით გამოსახულია კაციას უფროსი ვაჟი გიორგი მეუღლე სეუდია მიქელაძის ქალსა და მცირეწლოვან ოტია ჩიქვანთან ერთად. ფრესკას ახლავს წარწერა: „ლიპარტიანი გიორგი ჩიქოვანი. ქ. და თანა მეცხედრე მიქელაძის ქალი სეუდია.“ „ქ. ჩიქვანი ოტია“ (თაყაიშვილი 1914: 120). პორტრეტები, სავარაუდოდ, 1673-1681 წლებს შორის არის შესრულებული (ჩიხლაძე 1997: 111).

სურ. 8

საეტიტორო წარწერაში კაცია ჩიქვანი სალიპარტიანოს პატრონად იხსენიება, ასევე ლიპარტიანადაა დასახელებული ფრესკაზე მისი შვილი გიორგიც: „ლიპარტიანი გიორგი ჩიქოვანი.“ თუ დავეყრდნობით ზემოთ განხილულ საკითხს და მკვლევართა დასაბუთებულ მოსაზრებას, რომ ლიპარტიანობა მოხელის გამომხატველი ცნება იყო და ეს ტიტული მემკვიდრეობით მხოლოდ ერთ პირზე შეიძლება გადასულიყო, მარტვილში გამოსახულ კაციასა და მის შვილ გიორგის ერთდროულად ვერ ექნებოდათ ლიპარტიანის ტიტული. ლევან III დადიანის გარდაცვალების შემდეგ „ოდიში იყო უპატრონოდ და კაცია ჩიქოვანი იყო თავ და გამგე მათი“ (ბატონიშვილი ვახუშტი, 1973: 845). 1681 წელს კაცია ჩიქვანიც გარდაიცვალა და, ვახუშტის გადმოცემით, ამის შემდეგ „დაიპყრა ლიპარტიანობა ძემან კაციასამან გიორგიმ უმეტეს მამისა თვისისა, და სრვიდა უწყალოდ და ჰყიდდა ტყუედ ოდიშართა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 845-846). აქედან გამომდინარე, შეიძლება გამოითქვას მოსაზრება, რომ გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანის და მისი ოჯახის ფრესკა (ცოლთან

და შვილთან ერთად) კაციას გარდაცვალების, ანუ 1681 წლის შემდეგ იყოს შესრულებული.

XVII საუკუნის მოდის მიხედვით, აღმოსავლური ყოფისა და გემოვნების ამსახველი დეტალებია ვარცხნილობა, თავსამკაული, გადაბმული წარბები, მუქი თვალები, ლოყაზე რიგად დაყოლებული თმის ხვეულები. წელშიგამოყვანილი კაბა, კაბის ზედა ნაწილი – ტანზე მომდგარი, ქვედა კი თავისუფლად გაშვებული, წინ მთლიანად ჩახსნილი, წვივამდე ან კოჭამდე სიგრძისა. კაბაზე მოსხმული ძვირფასი ქსოვილის ცრუსახელოიანი მოსასხამები, მოოლვილი ან ძალარაშემოვლებული; გრძელი და ასეთივე სიგრძის ვიწრო სახელოებით, ცალი ღილით ან ბაფთით შეკრული; მოსასხამის გულისპირი ბუზმენტებით გაფორმებული. სიტყვიერად ამგვარად შეიძლება აღიწეროს მარტვილის მონასტრის ფრესკებზე გამოსახულ ჩიქვანთა სამოსი.

ექტიტორებს ქუსლიანი, წაწვეტებულცხვირიანი ფეხსაცმელი აცვიათ. დაწინაურებული მდგომარეობის ხაზგასასმელად კაცია ჩიქვანსა და მის ცოლს თავზე ადგათ ოქროსფერი, თვლებითა და მარგალიტებით შემკული გვირგვინები, რომელებზეც დამაგრებულია ე.წ. ჯილა – დიდებულთა თავსამკაული. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ნივთი, როგორც ლექსიკური ერთეული, XVII საუკუნის 30-იან წლებამდე არ გვხვდება არც საქტიტორო ფრესკებზე და არც წერილობით წყაროებში. მარტვილის ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილ საქტიტორო წარწერაში, რომელიც კაცია ჩიქვანის დაკვეთითაა შექმნილი, იკითხება: „...შევამკეთ მურასათ პატიოსანისა ხატი...“ (თაყაიშვილი 1914: 121-122). ლექსიკური ერთეული „მურასა“, რომელიც ‘ოქროთი ან თვალმარგალიტით მოჭედდის, მოოჭვილს’ ნიშნავს (აბულაძე, ბარამიძე, ინგოროყვა, კეკელიძე, & შანიძე 1934: 601; ორბელიანი 1991: 527), ქართულში XVI საუკუნის II ნახევრიდან შემოვიდა. ამ ტექნოლოგიით შემკული შესაძლოა ყოფილიყო როგორც ხატი, ქამარი, ტახტი და უნაგირი, ასევე ჯილაც. როგორც უკვე ზემოთ განვიხილეთ, „ჯილა“ და „მურასა“ არაბული ლექსიკური ერთეულებია, რომლებიც ქართულში სპარსული ენის მეშვეო-

ბით შემოვიდა.²⁰ XVII საუკუნის 70-იან წლებში, როდესაც ჩიქვანთა ოჯახის ფრესკები დაიწერა, ამ საქტიტორო წარწერაში დადასტურებული ლექსიკური ერთეული „მურასა“ მიაწინებს, რომ, როგორც ლექსიკური ერთეული, ასევე ამ ტექნოლოგიით დამზადებული საგნები, რომელიც საქართველოში ირანის გავლენით არის შემოსული, ფართოდ გამოიყენებოდა იმდროინდელ ქართულ რეალობაში.

ლიპარტიანი გიორგი ჩიქვანი მარტვილის ფრესკაზე გამო-სახულია ჭადრაკული ნახატით გაწყობილი თავსამკაულით, რომელსაც დოლბანდი ეწოდება. ქართველი მეფეები და დიდებულები დოლბანდს არ ატარებდნენ, ამ ფუნქციას გვირგვინი ასრულებდა (ჯავახიშვილი 1962: 39). მხოლოდ აშოტ კუხის (ტბეთი, X ს.) თავსაბურავში განარჩევენ მკვლევრები თავსა-კრავს, რომელიც სომეხ მეფეთა მსგავსად იყო თავდახურული (ჩოფიკაშვილი 1964: 29; კალანდია 2019: 29) და რომელსაც ჩალ-მას (Амиранашвили 1950: 213) ან დოლბანდს (ციციშვილი 1954: 71) უწოდებენ.

სურ. 8

საქართველოში დოლბანდის ანუ ჩალმის ხმარება XVII საუ-კუნის დასაწყისიდან იწყება და ირანულ ზეგავლენად მიიჩნევა (კვანტიძე 2014: 133). იტალიელი მისიონერი დონ ქრისტოფორო დე კასტელი დოლბანდით გამოსახავს იმერეთის სამეფოში გა-ხიზნულ ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I-სა და მის მეუღლეს. ორივეს დოლბანდს ძვირაფასი ქვებით შემკული ჯილა ამშვე-ნებს (კასტელი 1976: 74 (სურ. N1)). დოლბანდებით არიან გამო-სახულნი თეიმურაზ I, თეიმურაზ II და ერეკლე II მინიატურასა და ფერწერულ პორტრეტებზე (დათუნაშვილი 2018: 94).

სურ. 20

კაპუცინი მისიონერი დიონიზო კარლი, რომელიც თბილისში 1681 წელს იმყოფებოდა და დაესწრო ქართლის მეფის გიორგი XI-ისთვის (1676-1688 – ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზის) შვილი) შა-ჰის მიერ გამოგზავნილ საპატიო ხალათის ჩაცმის ცერემონიას, შემდეგნაირად აღწერს მეფის სპარსულ თავსაბურავს: „[მეფეს] თავზედაც, ხალათის ფერისავე, დიდი დოლბანდი ეხურა, ისე-

20 დაწვრილებით ამ საკითხებთან დაკავშირებით იხ. გვ. 41-46.

თივე, როგორსაც ჩვეულებრივ სპარსეთის შაჰები ატარებენ. მე რომ არ მცოდნოდა, რომ ეს გიორგი მეფე იყო, ისე მას ვერ ვიცნობდი“ (დიონიჯო კარლი 1951: 176). იტალიურ ტექსტში ნახმარია სიტყვა „turbante“. ტურბანი იგივეა, რაც დოლბანდი, ჩალმა. მიუხედავად იმისა, რომ „ტურბანი“ ისლამამდელი წარმოშობისაა და ფართოდ იყო გავრცელებული ძველ ახლო აღმოსავლეთში, ისლამის პერიოდში ის გახდა ერთგვარი მარკერი, რითაც გამოარჩევდნენ მუსლიმს არა მუსლიმისგან (Algar, 1989).

XVI საუკუნიდან „ტურბანი“ სეფიანთა ირანის იდეოლოგიის გამომხატველი გახდა, მას mandil (< არაბ. mandil) ეწოდებოდა. სეფიანთა ირანში კაცის კოსტიუმის ყველაზე გამორჩეული ნიშანი იყო სწორედ „ტურბანი“, რომელიც რელიგიურ და პოლიტიკურ კუთვნილებას გამოხატავდა. 1501 წელს ისმაილ I-მა (1501-1524) თავრიზში თავი შაჰად გამოაცხადა, თავრიზი – დედაქალაქად, შიიზმი კი ირანის ოფიციალურ რელიგიად აქცია, რითაც სახელმწიფოს ძლიერი იდეოლოგიური საფუძველი შეუქმნა (Matthee 2008). შიიტური 12-ნაკეციანი წითელი თავსაბურავი სეფიანთა დინასტიის სპარსეთის მმართველობის სათავეში მოსვლის ძირითადი მოკავშირეების, ყიზილბაშების სახელთანაა დაკავშირებული, რის გამოც მათ „ყიზილბაშებს“, ანუ „წითელთავიანებს“ უწოდებდნენ (Goetz 1933: 2247). ეს თავსაბურავი სეფიანი მმართველის ერთგულებასა და 12 შიიტი იმამის სიმბოლოს განასახიერებდა. მიუხედავად ტურბანის სიმბოლური დატვირთვისა, ის სეფიანთა დროს სხვადასხვა ვარიაციებით იხმარებოდა. ისინი ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა ქსოვილის, ზომის, შემკულობის, თავზე მოხვევისა და დაბოლოებული ნაწილის დამაგრების მიხედვით. აბრეშუმის ან ბამბის ქსოვილის დაქარგულ და ბოლოებდამუშავებულ „ტურბანს“, სამოსის შესაფერ ფერს უხამებდნენ და ოქროს ძეწკვებითა თუ ბუმბულით ამშვენებდნენ (Diba 2011).

„შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთ ყველაზე ცნობილ და უხვად ილუსტრირებულ ხელნაწერში, რომელიც „Houghton Shahnameh“ (The Shahnameh of Shah Tahmasp სპ. شاهنامه شاه تهماسب)-ს სახელითაა

ცნობილი და 1549 წლით თარიღდება, აღირიცხება 22 სახეობის თავსაბურავი. მათ შორის ყველაზე დიდი რაოდენობით ე. წ. „ჯოხიანი ტურბანის“ (დოლბანდი) და „ბუმბულით გაფორმებული ჯოხიანი ტურბანის“ ტიპები გვხვდება (Shirazi-Mahajan 1985: 217).

ირანელ დიდებულთა ყოფიდან ნასესხები სამოსი, მათი ტარების წესი, „მურასა ჯილებით“ გაწყობილი დოლბანდები და გვირგვინები XVII საუკუნის 70-იან წლებში უკვე საქართველოში საკმაოდ არის დამკვიდრებული. ხოლო, როგორც ხელოვნებათმცოდნე იუზა ხუსკივაძე აღნიშნავს, ამ ქტიტორთა სახის მოყვანილობა და ზოგადი იერი, შეერთებული წარბები, მოკლე ბაგეები, თვალების დაგრძელებული ქრილი, თმის ვარცხნილობა, მსხვილი და კლაკნილი ხაზით მონიშნული და მკერდის ორივე მხარეს გრძლად დაშვებული წყვილი ნაწნავი ქალის იმ იკონოგრაფიული იდეალის სახის ნაწილებს შეგვახსენებს, რაც სეფიანთა ირანის სამინიატურო ხელოვნებაში გამოყვანილ პერსონაჟებთან გვხვდება (ხუსკივაძე 2018: 106-108).

როგორც გიორგი ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, „სეფიანთა ეპოქაში ირანის აღმავლობამ, შეიძლება ითქვას, საქართველოში ხელოვნების საგნებისა და დომინანტური ელემენტების, ასევე მხატვრული შემოქმედების ფორმებისა და ნორმების ერთგვარი ექსპორტი გამოიწვია. როგორც წესი, მაღალი ფენები უფრო მალე მოერგნენ მოდის მდინარებას, ამ ახალ ირანულ მხატვრულ გემოვნებას. ამ მოძრაობის სათავეშია ცენტრები და დიდი ქალაქები, საითაც მიილტვის ელიტა – საზოგადოების მაღალი ფენის წარმომადგენლები. სწორედ ისინი ითვისებენ ცხოვრების წესს, უცხოურ სახელებს, სასაუბრო ენას, ემსგავსებიან გარეგნულად სპარსელებს. სახლებისა და ახალაგებული შენობების ფორმაც კი არ განსხვავდება ირანულისგან – ასეთ დაკვეთას იღებენ ხელოვანები და მხატვრები“ (Чубинашвили 1970: 310).

ჩიქვან-ლიპარტიანთა ყოფაში და შემდგომ უკვე მათ ფრესკებზე ასახული ირანული მოდის ელემენტები განპირობებული იყო მათი „დადიანობისა“ და ოდიშის სამთავროში გაბატონების

სურ. 21, 22

სწრაფვით, რასაც 1704 წლიდან მიაღწიეს კიდეც და შეცვალეს ძველ დადიანთა გვარის დინასტია. ისინი ცდილობდნენ, დამსგავსებოდნენ დადიანებს და მარტვილში, რომელიც იმ დროისთვის სალიპარტიანოს ცენტრად ითვლებოდა, მონასტრის ფრესკებზე უფრო მდიდრული და ირანული მოდის გავლენით ნაკარნახევი სამოსით გამოისახნენ, ვიდრე თავიანთ საგვარეულო ნაკურალეშის ეკლესიაში.

Introduction

From the 16th century, Georgian-Iranian relations have become particularly intense, as a result of the following circumstances: in 1453 Constantinople, the capital of the once powerful Christian Byzantine Empire fell; Close political and cultural interactions with the Byzantine Empire disrupted and the Ottoman Empire was created in its place.

By the end of the 15th century, the united monarchy of Georgia was already dissolved. As a result, a number of political units were formed. In 1555, according to the Treaty of Amasia, the Ottoman Empire and Safavid Iran divided Georgia into two parts (the latter, once united feudal monarchy was already divided into three kingdoms and several principalities). Western Georgia (The kingdom of Imereti, principalities of Odishi and Guria and the western part of Samtskhe-Saatabago) was subjugated to the Ottoman Empire, while Eastern Georgia (Kingdoms of Kartli and Kakheti and the eastern part of Samtskhe-Saatabago) became dependent on Iran (see, for example: Guchua 1973: 113). As a consequence, Georgia was detached from the centuries-old Christian-Orthodox unity and, involuntarily became surrounded by the Islamic states. Such political changes conditioned Georgia's special interest towards the Middle Eastern Islamic world which in its turn influenced the Georgian cultural milieu.

Oriental-Islamic influences were specifically reflected on a great number of literary, architectural and fine art works, on the flow of Georgian artistic creativity – secular miniatures (Khuskivadze 1999: 100; Idem 2018: 16) and architecture (Chibinashvili 1970: 309, 319).

Georgian miniature painting is related to the handwritten book. From the 16th century, richly illustrated literary works of the heroic, amorous and didactic genres appear which were translated from Persian. The illustrations of the Georgian secular manuscripts of this period are created by imitating the Islamic-Oriental art, in particular, the Persian

painting and under the direct influence of the Iranian miniature art (Khuskivadze 2018: 20, 28-30, 58; Idem 1999: 101-102).

In the Georgian miniatures of this period two groups can be distinguished: 1) Uncritical transplantation of the Iranian tradition of miniature painting (e.g. first part of miniatures of Tsereteli's copy of "Vepkhistkaosani" ("The Knight in the Panther's Skin"), the researcher Yuza Khuskivadze calls it "Iranian Style" miniatures. Among these miniatures two different types of characters can be distinguished: in one of them the so called "Mongol type" can be noticed – accepted in the Isfahan school of art; in the second type characters have national features; hence, comparing them with the donors' (ktitors') portraits of the wall paintings of the Georgian cathedrals of the 16-17th centuries are considered more appropriate. 2) The miniatures of the second group, despite Persian influences, are characterized by specific features of Georgian artistic thought, continuing the local artistic tradition formed on an original basis (e. g. illustration of Georgian versions of "Rostomiani", "Visramiani") (Khuskivadze 1999: 105; Idem 2018: 30-32, 34-36, 46).

Recently, an opinion has been expressed about the "Georgianness" of the Isfahan school of easel painting. Iranian scholar Shahriar Adl considers the portraits recognized as examples of Isfahan art school, dated by the second half of the 17th century and the beginning of the 18th century, as Georgian painting. Furthermore, in his opinion, the characters depicted on these canvases are Georgian, and these pieces are created for the decoration of the palace of King Rostom (1632-1657) (Adl 2001: 96-100).

According to Georgian researcher Nino Chikhladze, "Georgian art, oriented towards the Christian West, could have become a bridge between West European and Iranian culture" (Chikhladze 2003: 106; Idem 2003: 181).

Sharing the Georgian secular portrait's centuries old tradition is considered as the basis of the formation of "Georgian-Persian" art school

which originated from the royal courts of Iran and Georgia (Chikhladze 2003: 108).

The influence of Georgian-Persian easel painting can be seen on the donor (ktitor) portraits of Georgian wall painting (Chikhladze 2003: 107). In 1630s examples of this school were already being created: the images of Mariam Dadiani and her son Otia Gurieli on the southeast column of Svetitskhovli and the portrait of Queen Mariam and Otia Gurieli on the northwest column of the Martvili Cathedral, created between 1625-1634, which allude to a new angle of artistic vision.¹

The art historian Iuza Khuskivadze states that the influences of the Oriental-Islamic culture on the samples of monumental painting of the Georgian churches of the 16th-17th centuries – donor (ktitor portraits) – are superficial and insignificant (Khuskivadze 1999: 100, 114).² By “Superficial influence” is meant the clothing of the historical persons depicted in the wall painting – the manner of wearing richly decorated clothes, the shape of the hat and belt which reflects the historical peculiarities of that period, is considered fashion style – imported from Iran and which, in one way or another, manifested itself in the clothing of the historical figures, depicted in the wall painting.

Ivane Javakhishvili has studied the necessary and indispensable materials for the exploration of the history of Georgian clothing in both Georgian and non-Georgian sources (Javakhishvili 1962). This work is distinguished by two things in the academic literature on the history of clothing: the correct methodology and the deep analysis of widely

1 The years 1637-1829 are supposed to be the period of formation of the Georgian-Persian easel school. The Svetitskhoveli portrait of Mariam Dadiani and Otia Gurieli and the date of its creation are taken as a starting point – Mariam is already Rostom Khan's wife on this fresco, and her son, Otia, is depicted before his death. Otia was 19-20 years old at the time of his death, and on the fresco, he is a 12-13-year-old child. And the upper limit is considered to be the year 1829 and the date of creation of the sample of this artistic school “Nino, daughter of Eristavi Tornike of Ksani”, see: (Chikhladze 2003: 107-108; Chikhladze 2003: 182).

2 For more details on the general similarities and differences of Oriental-Islamic influences, artistic methods in Georgian monumental painting, see: (Khuskivadze 2018: 92-110).

used Georgian, Byzantine and Persian primary sources. The scholar has elaborated all kinds of related Georgian sources, including frescoes and dowry books. As it turns out, the frescoes in Georgian churches document the clothes of kings and nobles of this or that era, and dowry books list, among other things, women's clothes and jewellery that were characteristic for the 17th-century Georgia. The robe, jigha, belt or dress depicted on this or that mural, or named in any dowry book, really existed exactly as it is depicted on the frescoes or described in the dowry books.

Interest in dowry books as a historical source begins from the 19th century. The multifaceted significance of dowry books in the study of Georgian history is indisputable for both socio-economic and political history. According to the dowry books, it is possible to confirm the existence of this or that item, whether the item depicted on the fresco really represented the relevant period of time. In this way, a general picture of everyday life, trade relations and development can be restored.

Despite the fact that the items depicted on the frescoes do not always give us a complete picture of the Georgian clothing and decoration of that time, and the terms fixed in the dowry books do not reflect all the details of these frescoes, these materials are particularly significant for studying the history of Georgian clothing, and the influences of countries, which were historically and culturally connected with Georgia.

A number of works have been dedicated to the research of Georgian clothing. However, the study of its history remains a very relevant topic to this day. The research of Georgian clothing is impossible without taking into account the available sources and documents about the clothing of the peoples of the Middle East, considering that Georgians had close relations with these peoples for centuries.

A number of important studies and albums on Iranian clothing and textiles have been published both in Iran itself and abroad.³ Georgian

3 Albert Racinet, *Le Costume Historique* (6 volumes), Libr. de Firmin-Didot et c^{ie}, Paris (1888); Phyllis Ackerman, *Persische textilien*, Basel, 1953; Hermann Goetz, *The History of Persian Costume*, in a survey of Persian art, edited by Arthur U. Pope and Phyllis Ackerman, vol. 3, 2227-2256. London: Oxford University Press,

Iranist Magali Todua, among other scholars, was studying Iranian influences in Georgian clothing, although he could not accomplish the work in his lifetime. In Magali Todua's opinion, "these researches are sometimes based not on the descriptions, documentary materials and actually existing things of this time, but on the miniatures created much later concerning these objects. And miniatures, no matter what kind, will not serve as documents, especially Persian miniatures, which reflect the artistic trends of the era in which their authors lived, cannot fulfil these functions. For example, the masters of the Qajar epoch (18th-20th cc.) render the "Shah-Nameh" (977-1010) with the accessories of their time."⁴ M. Todua considers Ivane Javakhishvili's methodological approach to be the most appropriate for studying the history of Georgian clothing.

In 16th-17th century Georgia, along with political influences, also Persian and Turkish clothing took hold. At first it appears with the function of a gift (Javakhishvili 1962: 41; Kvantidze 2014: 53-68, 306). In Georgian and Persian historical writings, there are many examples of offering clothes as gifts, which over time turned into common household items. Sketches and notes of foreign travellers and missionaries are extremely important for studying the clothes of that time. In their works they write about several cases of offering clothes as gifts (khalats – robes of honouring) (Lamberti 1938; Della Vale 1879; Chardin 2018; Castelli 1976; Dionijo Carli 1951).

For example, Chardin describes how Teimuraz I's grandson Erekle (Nazar Ali Khan, King of Kartli (1688-1703) and Kakheti (1703-1709), who had been exiled from his homeland to Russia since 1652, interceded by the ambassador of the Russian Emperor, appeared before the Shah of Persia. The prince, as a servant and a vassal, asked the Shah to

ضیاءپور، جلیل، پوشاک زنان ایرانی؛ از چهارده قرن پیش تا آغاز دوره شاهنشاهی پهلوی، ۱۳۳۳. وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷. آشنائی با رنگ آمیزی در آثار ایرانیان از کهن ترین زمان تا دوره صفویه، داره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر [تهران] ۱۳۵۳. پوشاک باستانی ایرانیان، از کهن ترین زمان تا پایان شاهنشاهی ساسانیان، [تهران]: اداره کل موزه ها و فرهنگ عامه، ۱۳۴۳.

4 Magali Todua, Archive materials: Iranian clothes of the Georgian nobles of the 17th century, پوشاک ایرانی بزرگزدگان گرجی قرن ۱۷، ۱۷th century,

make him the viceroy of his kingdom. To the prince, who stood on the border awaiting the Shah's decree on his admission to the royal court, as a sign of mercy and a token, Shah sent "the most precious robe, which consisted of nine complete garments: one of them was decorated with buttons of precious stones, four were embroidered with gold, and the rest were of brocade, embroidered with gold and silver" (Chardin 2018: 351).

Chardin also stresses that among the most valuable gifts that Shah Abbas gave to King Luarsab (Luarsab II – 1606-1615) of Kartli as a sign of royal grace, was a jewel-encrusted *Jigha* (Chardin 2018: 305).

The information of the Capuchin missionary Dionijo Karli about George XI (1676-1688 – son of Vakhtang V (Shahnavaz) is also important: from the Tbilisi Minbash (commander of the fortress guards detachment) he received a robe of honor sent by the Shah as a gift and wears it, which is a symbolic sign that the king dressed according to the Persian rule, publicly recognizes his obedience to the Shah of Iran (Dionijo Carli 1951: 173-175).

As Ivane Javakhishvili notes, the Georgian aristocracy imitated the nobles of Iran. As an example, he describes what Russian ambassadors witnessed in Kakheti at the beginning of the 17th century: "The news came that the Persian ambassador is coming to declare brotherhood, and everyone put on robes, put on turbans, sat on horses and went to negotiate. When they asked why they changed their clothes, the Georgian officials answered: Do you think we are pleased to wear these clothes? But what should we do, the Persian ambassador is coming, who brought our country to destruction and can destroy it again. What can we do?! That's why we should wear Persian clothes, put on turbans, maybe this will help us at least... – It was so at first, but later and later, Georgian nobles were already dressed in Persian clothes" (Javakhishvili 1962: 41).

However, as the investigation has shown, the data of travellers and missionaries are often contradictory to determine the provenance and origin of a garment. For example, even such an observant author as French traveller Jean Chardin is, who travelled to Georgia in 1672-

1673, is not always reliable. When describing Mingrelian women, he says: “Their clothes look like the clothes of Persian women” (Chardin 2018: 126); “Shoes are the same as those of Persians. Women’s clothes do not differ from Persian clothes at all” (Chardin 2018: 295). But the same Chardin, while describing the clothes of Iranian men and women, notes “Gentlemen likewise, wear the Cabai after the Georgian Manner” (Chardin 1927: 212); “women wear no stockings” (Chardin 1927: 215), while in Georgian dowry books of the same epoch (from the 17th century), this item – *jūrab/jorab* (Pers. *jūrāb* – stockings) is recorded several times (Iashvili 1974: 40, 53, 65).

According to this description, the standardization of this clothing is almost impossible. Hence, the question arises: what is called “Iranian style” clothes, or clothes, created under “Iranian influence”? (Koshoridze 2011: 18; Kvantidze 2014: 159).

The tradition of depicting secular people on pieces of art has existed in Georgia since very ancient times, until the 11th century it appears in the form of facade sculpture; Many examples are presented in monumental painting, although the depiction of donors on engraved icons in the early period of its development is a quite rare. Laity is depicted on the relief icons of the late feudal era with the same intensity as on the walls of the church. For example, 6 engraved icons with the image of Levan II Dadiani are preserved till now (Khuskivadze 1974: 67). The question is what caused such a proliferation of donors on Georgian art pieces?

From the second half of the 15th century, the process of dissolving of the once united Georgia into kingdom-principalities was ongoing process. The weakening of the feudal monarchy of Georgia is caused both by external factors – starting with the invasions of Jalal Ed-Din in the 1220s and ending with the domination of the Mongols – as well as by the destructive actions of feudal forces within the country, which created favourable conditions for disrupting the country’s political unity. Since the period of disintegrating and weakening of the central government, as a result of the decentralization of the country, in Georgia begins the

emergence of independent principalities and formation of small semi-independent entities ("Satavados" – some kind of counties); the princes become kings and, at the same time, the "Eristavs" (heads of these small semi-independent provinces) (Soselia 1973: 32-33; Idem 1990: 9-10). According to N. Berdzenishvili, the process of political disintegration of united Georgia, which lasted for several centuries, ended at the end of the 15th century, and was followed by incessant internecine feudal wars (Berdzenishvili 1965: 137).

For the secession of the western part of the country, Dadiani-Gurieli and other Eristavs unite, defeating King Giorgi VIII of Georgia in the Battle of Chikhoris "...And Bagrat, winner, came to Kutaisi, Dadiani-Gurieli-Abkhazs and Suans/Svans joined here and crowned him king. For this reason, he fulfilled his promise to the rulers of principalities and they became free, apart from the participation in the military campaigns and the king's orders, from this day in Imereti there would be one king and four principalities" (Batonishvili Vakhushti 1973: 806). "The enthronement of Imereti's prince-Eristavi, formation of Imereti as a separate kingdom, Dadiani-Gurieli and Other Eristavs becoming rulers, release of the king from economic dependence – takes place at the same time, in 1462", in exchange for the services regarding his obtention of the kingship, King Bagrat (King of Imereti in 1463-1466) exempts Dadiani-Gurieli and other Eristavs from tax liability (Soselia 1973: 34-35; Idem 1990: 11-12). And from the middle of the 16th century, the powerful Eristavs of Likht-Imereti are freed from all duties (Guchua 1973: 86).

Within these kingdom-principalities, smaller semi-independent entities (satavados) emerged, who together with the serfs and lands, owned fortresses and church-monasteries, which were the main attributes of the feudal lineage.⁵ As a result of division and disintegration, some of them got old ancestral churches, while others started to build new ones. At this time, new constructions begin in Georgia – they were

5 On the issue of forms of ownership in principalities see: (Berdzenishvili 1965: 102); about the forms of ownership of the principalities of Western Georgia see: (Soselia 1990).

constructing new court churches, or attaching oratory crypts. Repainting of old cathedrals is characteristic for this epoch. In order to emphasize their sovereignty and power, the nobles decorated the church walls and adorned the engraved icons with their portraits (Beridze 2014: 386; Chubinashvili 1957: 14). Since the 16th century, the historical and social situation of the epoch conditioned such kind of proliferation of donors on Georgian art pieces.

The domination of Iran and the Ottoman Empire, especially the conditions of “cultural expansion of Iran”, left a significant mark on the period of Georgian culture which is referred as the “Late Middle Ages” (XIV-XVIII centuries) (Beridze 2014: 377-378). The political and cultural influences of Iran finally led to the adoption of Persian habits into the everyday life of the upper classes.

Iranian influence was much more noticeable in the eastern part of Georgia. However, patterns depicting everyday life, which were characteristic for high aristocratic circles, are found in Western Georgia in the form of noblemen’s clothes, which, as the observation has shown, can be explained by the political orientation of separate principalities and rulers and their interactions in a specific historical period.

The Odishi principality during the Levan II Dadiani rule

According to the Georgian sources, a ruler of Mingrelia owned rather large territory back in the 15th century (Makalatia 2006: 168). Giorgi VIII, King of Kartli and then Kakheti (1446-66/1466-76), mentions Liparit I Dadiani (1414-1470) as the King of Mingrelia in his epistle of 1459. The latter is also mentioned as King by Kvarkvare Atabagi (1451-1498) – who was one of the participants of the campaign of this year. He is also introduced as the King of Mingrelia and Abkhazia (Makalatia 2006: 167). Ivane Javakhishvili writes: “Bediani was also considered as a ruler of the separate entity; he was an owner of Mingrelia and Abkhazia and was endowed with such rights that he is referred as King. He even had his own army and he rules according to his own preferences” (Javakhishvili 1982: 285). Despite such strength, Dadianis still recognized the supremacy of the King of Georgia, albeit nominally. Naturally, strengthened Dadianis did not want to be vassals of the King of Imereti. The latter was weak enough for political – economic unification of existing principalities.

After the battle of Sokhoista in 1545 in which the Ottomans defeated Bagrat III (1510-1564) and invaded Saatabago, Levan I Dadiani took advantage of the situation. He went against Bagrat with the intention to declare the independence of his principality and was able to do so. Strengthened Levan I owned the territory of Mingrelia and Abkhazia and was trying to subdue Gurieli. Mamia IV Dadiani (1573-1578 and 1582-1590) even marched on Imereti and defeated its King Levan (1585-1590) after whose death he was able to give Imereti to Levan's cousin – Rostom-Konstantine (1590-1605). The next ruler of Odishi, Manuchar I – brother of Mamia adopted the same policy. During his reign, the rivalry with Gurieli ended with Dadiani's victory. “Both the King of Imereti and Gurieli were under the influence of Dadiani. In a word, at the end of the 16th century, the principality of Odishi was the

leading force in Western Georgia. It was the most powerful principality to which Abkhazia and Guria obeyed, had a strong influence on the Kingdom of Imereti, and the benevolence of Dadianis had a decisive significance in the political and social life of its king. Moreover, Sadadiano was quite large, its border reached Jiqeti” (Makalatia 2006: 173).

Needless to say, such empowerment of Dadiani was causing discontent not solely in the neighbouring principalities, but also in the Ottoman Empire whose goal was to subjugate the black sea coastal regions and bring the Sadadiano under its political and economic influence. At the beginning of the 17th century, the Ottomans used the ruling circles of Abkhazia against Dadiani and Gurieli (at that time, the Ottoman influence was strong in Abkhazia). The Sharvashidze family, the most powerful among the rulers of Abkhazia, managed to isolate Abkhazia as a separate unit (Saeristavo) with the help of the Ottoman Empire.

Thus, as we already mentioned above, at the beginning of the 17th century several independent political units were formed in Western Georgia: The kingdom of Imereti and the principalities of Odishi, Guria, and Abkhazia. They shared a border Pashalik of Akhaltsikhe, already part of the Ottoman Empire. Each of them tried to expand their boundaries and take the place of the leader. Of course, Odishi aspired this too.

It is well known in the history of Georgia, that in the war between Iran and the Ottoman Empire, that started by Shah Abbas in 1603 and continued till 1612, the aim of the Shah was to restore the treaty of Amasia (1555) and Georgians played a significant role in Iranian-Ottoman diplomatic relations in this regard. Even in the course of this war, the rulers of Mingrelia and Guria stopped paying tribute to the Ottomans. However, the Ottomans imposed economic sanctions on them and accordingly, Mingrelia and Guria had to take the current situation into account. Simultaneously, in 1612, when the Iran-Ottoman war – the new treaty was signed by which the conditions of the Amasia treaty of 1555 were restored.

During the existence of the principality of Odishi the most distinguished ruler was Levan II Dadiani (1611-1657), also called Levan the

Great. His political “choice” was close interactions with Iran and it is interesting for us to what this “choice” was reflected on his everyday life, more precisely – on his clothes.

Levan II Dadiani, son of Manuchar, was growing up in Kakheti since childhood. His mother Princess Nestan-Darejan Bagrationi was a daughter of Aleksandre II (1574-1605), the King of Kakheti. According to Russian ambassadors Kuzma Sovin and Andria Polukhanov, Aleksandre, king of Kakheti was informing them that he gave his daughter to Dadiani with a large dowry. We also know from Russian ambassadors that Shah Abbas wanted Nestan-Darejan as his wife. Therefore, King Aleksandre hastened to marry his daughter to the ruler of Odishi. It is an interesting fact that the King gave his daughter the gifts sent by the Shah as a dowry, apologized to the Shah, and said that before he asked for his daughter’s hand, the latter was already engaged with the ruler of Odishi and asked not to be cruel with him (Belokurov 1889: 309-310).

Nestan-Darejan died in childbirth and since the second marriage of Manuchar Dadiani to Tamar Atabagi (widow of Vakhtang Gurieli), Levan was living with his grandpa – “Nestan-Darejan passed away while giving birth to a child after Levan. Aleksandre took away Levan and was raising him” (Batonishvili Vakhushti 1973: 579). As historians claim, Levan must have been informed about the policy of Shah Abbas from an early age, based on the fact that he grew up at the Aleksandre’s court. We would also add that the environment in which he grew up and which would be so close to Iran, could have been one of the indicating factors of his subsequent policy.

Sources describe Levan II Dadiani as a talented ruler, a fearless and strong-willed person who was well-versed in the political life of that time and deftly fought to strengthen his principality. Naturally, he had an ambition which, in our opinion, was due to the claim, if it might be so expressed, that Odishi would indubitably have based on its history. “Seated on the place of Kings” – Levan II Dadiani was considered as such ruler, as well as his ancestors.

Levan continued to actively fight for the independence of Sadadiano. His goal was to seize the Throne of the King of Imereti and subjugate the neighbouring principalities. Subsequently, he used all political means to achieve his goals. He was conducting diplomatic negotiations with the Ottomans and Russians, forming a strong army, and constantly attacking the Kingdom of Imereti. By recruiting influential noblemen, he was organizing domestic rebellions and was forming kinships with other principalities. His foreign policy was quite convenient. He was trying not to be threatened neither by the Ottoman Empire nor by Iran.

The records and sketches of foreign travellers and missionaries echo the period of Levan II Dadiani's rule: Italian missionary Don Giuseppe Giudice Milanese points out that Levan Dadian was sending girls, boys, and Eurasian Sparrow hawks to Sultan as a form of tribute every year. The reason was not fear, the purpose was to be provided and "rule his kingdom with perpetual laws. Every two or three years, he sends a group of ambassadors with gifts. This group consists of honorary and official persons. Thus, he has a close friendship with them. He receives gifts and letters with Persian-style courtesy, instead" (Giudice Milanese 1964: 85). When Sultan Murad (1623-1640) asked Levan Dadiani to participate in a war against Iran, he received such a reply: "Neither I nor my ancestors have ever owed you and your ancestors the service in the war, therefore, we are not going to follow you now either. Also, remember that I do not give you tribute because I directly recognize your lordship, but to avoid your army's entry. And if you do so, I will instantly call off the tribute and will be able to protect my Kingdom with my army easily" (Lamberti 1938: 24). According to Russian ambassadors, the King of Imereti informs Aleksandre, the King of Russia, that "Dadiani has relations with unbelievers and impairs Orthodox Christians. You, Great monarch, let the Cossacks of Don into the land of Dadiani and attack by the sea to defeat them. Great ruler, no harm will come to you because the weapon is there, however, it will not be needed. On the land of Dadiani, there are sacred miraculous icons, crosses made from the sacred tree, and the Kingdom of Teimuraz is impoverished because of Dadiani's plan as the

latter has friendly relations with the Khan of Tbilisi and has a relationship with the Shah. He sends him Orthodox Christians and for that, he receives great rewards. With the help of Kizilbashs, he is strengthened and they attack Christians together. And if not the help of the Shahs of Kizilbashs, we would handle them (Belokurov 1888: 375). “Levan Dadiani was entitled as “Vali” and was perceived as one of the “greatest Kings” of Georgia by Iran (Antelava 1990: 89). As Georgian researcher G. Sanikidze notes, “Vali” is more like an epithet and affirmation of respect in this case, considering that this title was only given to the greatest officials of the Safavid kingdom (the King of Kartli – Gorjestan included). However, to some extent, it could also be considered as an expression of Iran’s “ambitions” towards Western Georgia” (G. Sanikidze, Introduction in book: *Travel of Jean Chardin in Persia ...* 2018: 62). It is also known that Levan II Dadiani established a mint in Zugdidi, where Safavid-type coins were minted (Lamberti 1938: 24).⁶

6 Regarding this topic see: (Paghava 2013: 125-142).

Mariam Dadiani

From the 1630s Iran conducted the so-called “compromise policy” in Georgia, started by Shah Abbas I (1587-1629), successor Shah Šafi I (1629-1642) was continuing it successfully – that meant that by condition of becoming Muslim and receiving the title of “vali” (Shah’s substitute) the Georgian kings were enthroned and, at the same time, Iran was not changing Georgian socioeconomic system (Jamburia 1973: 312).

Safi I, the Shah of Iran, granted the royal throne of Kartli to the Muslim Georgian prince Rostom Bagrationi (1632-1658), who before his enthronement was known by the name of Khosro Mirza, and after his enthronement took the name of Rostom Khan. Rostom grew up in Iran, ascended the throne when he was 67, at the end of 1632 (or beginning of 1633) (Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 114; Zhordania 1897: 40; Gelashvili 1993: 96; Gelashvili & Pavlova 1987: 90; Lang 1957: 12-13; Batonishvili Vakhushti 1973: 438).

Khosro Mirza, as a commander of the q’uli army (qollar-āqāsī) of Persia (Kutsia 1963: 68; Matthee 2001; Batonishvili Vakhushti 1973: 438) and dārūga of Isfahan, (Kutsia 1972: 93-95; Matthee 2001; Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 268-269; Khuzani Isfahani 2015: 24) had such a great influence in the whole Iran, that after the death of Shah Abbas, “King Rostom was considered responsible for Iran” (Gorgijanidze 1925: 238).

Rostom put Shah Safi, the grandson of Shah Abbas on the throne of Iran in 1629 (Lang 1957: 12; Gorgijanidze 1925: 238; Matthee 2001). This circumstance increased his authority in Iran yet more and formed a special relationship between Shah Safi and Rostom Khan. In several of the documents, issued by Shah Safi, he mentions Rostom Khan as his brother (Puturidze 1961: 32, 44, 48).

Rostom had to deal with the part of Georgian society, which considers illegal his enthronement in Kartli and the leader of which was

Teimuraz I, King of Kakheti (1606-1648) (Allen 1971: 170; Jamburia 1973: 312). Though, by putting the troops in the main castles of Kartli he strengthened his position, and by doing so, made a great part of the Georgian feudal society his supporters and obtained its recognition (Gorgijanidze 1925: 240; Eskander Beg & Wāla Eṣfahānī 1317 Š./1938: 118).

The selection of Mariam, a sister of Levan II Dadiani, the ruler of Odishi, as the Queen of Kartli, was based also on political considerations. Rostom sent the envoys to Levan Dadiani and asked him for Mariam's hand in marriage, which was accepted by Levan Dadiani (Gorgijanidze 1925: 241; Eskander Beg & Wāla Eṣfahānī 1317 Š./1938: 158). Rostom needed a strong ally, that's why becoming a relative of Dadiani and establishing links with him was very important for him in his fight against the former king Teimuraz I. Western Georgia, and particularly Imereti, were supporting Teimuraz in his long-term struggle against Iranians, as he was a relative in-law of the King of Imereti. When Rostom came to Georgia, Teimuraz was sheltered in Imereti, because he had not received the promised help from the latter (Gorgijanidze 1925: 241; Lang 1957: 14; Giudice Milanese 1964: 34; Beri Egnatashvili 1959: 419; Batonishvili Vakhushti 1973: 438).

Close contacts with Iran was also greatly profitable for Levan II Dadiani, Ruler of Odishi (Batonishvili Vakhushti 1973: 828). On the one hand, he would take advantage of Iran in the struggle against Ottoman Empire, and on the other hand, becoming a relative of vali of Kartli, who was under the protection of Iran, meant getting an important ally against Imereti – Rostom Khan would help Dadiani to defeat Giorgi III, King of Imereti (1605-1639) and occupy Imereti Kingdom. It should be noted that Giorgi was against the marriage of Rostom Khan and Mariam Dadiani (Munshi 1981: 62; Eskander Beg & Wāla Eṣfahānī 1317 Š./1938: 158).

The kingdom-principalities of Western Georgia, which were declared as the sphere of influence of the Ottoman Empire by the peace of

1555, recognized the suzerainty of the Ottoman Empire but were keeping their independence in the internal affairs (Jamburia 1973: 243).

The marriage of Rostom Khan and Mariam Dadiani was strengthened by Shah's consent – it was agreed and authorized by Shah Safi (Eskander Beg & Wāla Eşfahānī 1317 Š./1938: 159). Rostom Khan, “vali of Gurjistan”, as a devoted person, who had given an oath of allegiance, and a vassal, legally could not conduct a foreign policy, independent from the Shah. Besides, he had to undertake military duty for his suzerain and send tribute and presents to the Shah (Jamburia 1973: 312). Rostom Khan asked the Shah of Iran to approve his upcoming relationship with Dadiani. Friendly relations with Levan Dadiani was also profitable for Iran due to political purposes. After a subjugation of Eastern Georgia one way or another by Iran, Western Georgia was appearing on the agenda (Svanidze 1971: 35). Shah Safi understood the political meaning of the upcoming relationship with Levan II Dadiani well. Together with the letter of consent, he sent presents for the wedding to Rostom Khan. The Shah of Iran granted a salary of 1000 tumans per year to the Ruler Prince of Odishi (Gorgijanidze 1925: 241; Lurie & Muller 1954: 217).

Mariam, daughter of Manuchar, – the sister of Levan II Dadiani, the Ruler of Odishi, was born in 1605 (Tughushi 1992: 7). In 1621 they gave her in marriage to Svimon Gurieli, son of Mamia III, – the Ruler of Guria (Zhordania 1897: 444; Tughushi 1992: 8). In 1625, when Svimon Gurieli killed his own father (Beri Egnatashvili 1959: 419; Batonishvili Vakhushti 1973: 826), such behaviour of his brother-in-law became a convenient reason for Levan Dadiani to reach his political purpose – he conquered the Principality of Guria and made Mariam divorce and took her to Megrelia (Batonishvili Vakhushti 1973: 827). Mariam lived in Zugdidi, in her brother's palace with her underage son for seven years.

As a consequence of the political deal with Iran, they married off Mariam Dadiani to King Rostom, Muslim King of Kartli (Tughushi 1992: 13-14; Zhordania 1897: 444; Batonishvili Vakhushti 1973: 440-441). In 1634, she became the Queen of Kartli as evidenced by plenty of

documents that they issued together and signed by her that witnessed her status as queen (Dolidze 1972: 68; Taqaishvili 1909: 231).

Along with the political influence of Iran in Western Georgia, the social and cultural impacts also increased, especially in the Principality of Odishi, the Ruler Prince of which Levan II Dadiani became a factual vassal of Iran (Gelashvili & Pavlova 1987: 91).

Three frescoes of Mariam Dadiani are preserved in Georgia.⁷ In addition to the frescoes, her dowry book (movable property given to a woman when marrying) has also been preserved, which was given to Mariam when she married Rostom Khan. This dowry book is the oldest among the dowry books that have come down to us – “The dowry book of Mariam, Daughter of Dadiani, Queen of Kartli, 1634”⁸

Plate 5

I. Chronologically, the fresco image of Mariam Dadiani, daughter of Manuchar, depicted in Tsalenjikha Cathedral Church, in Levan II Dadiani chapel, is the earliest among her other frescoes. On the fresco, Mariam is depicted before her marriage with Svimon Gurieli, i. e. before 1621. The fresco is accompanied by the inscription of “The Lord’s Child Mariam, Daughter of the Monarch King Manuchar” (Taqaishvili 1914: 219).

Plate 6

II. The next fresco is Mariam Dadiani’s image with her young child, depicted on the south wall of the north column of Martvili Church of the Assumption of the Virgin, which is deemed to have been created between 1625-1634 (Tughushi 1992: 49-50; Chikhladze 2003: 108; Idem 2003: 182). Her fresco is quite damaged below the knee.

Mariam’s dress is decorated with plant ornaments and bird images – drawings of golden bushes and doves with open wings (Kalandia 2017: 213; Chikhladze 2005: 76). In this dress, the upper area is completely covered by galloons. The horizontal zones are significantly separated

7 One more fresco of Mariam Dadiani is known, it is in Jerusalem Georgians’ Monastery, see: (Gabashvili 1956: 123); also, one portrait of Queen Mariam, drawn with pencil, exists in Cristoforo de Castelli’s sketch-book, see: (Castelli 1976: 92 (Fig. N58)).

8 Sargis Kakabadze published the dowry book of Queen Mariam in 1925 (Kakabadze 1925: 136-138).

from each other. The queen wears a false-sleeve, collarless, fur-trimmed cloak adorned with rich floral ornaments. The cloak is also decorated with galloons, which are placed on the upper area like the dress. Above the veil, there is an Jigha on the crown.

III. The latest is the portrait of Queen Mariam and her son, Otia Gurieli, on the southeast column of Svetitskhovli, which should have been created in 1637-1638 (Chikhladze 2003: 107). Mariam in this fresco is already the wife of King Rostom and the queen of Kartli, and her son Otia Gurieli is 12-13 years old and not yet dead.

Plate 7

Mariam wears a shin-length dress made of fine cloth and above it a painted false-sleeved cloak of rich cloth. A fur collar is draped over the shoulders. Dress-length cloaks with false sleeves were characteristic of women's clothing in the 7th-10th centuries (Chopikashvili 1964: 48).

Among other things, her dowry book lists women's clothing and jewellery, which were characteristic for the 17th-century Georgia. The dowry book uses both Persian lexical items and Arabic-derived vocabulary entered in the Persian language to describe Mariam's clothes. According to the vocabulary in the dowry book and the description of Mariam's frescoes, Iranian elements can be seen in the dress of Queen Mariam.

We will attempt to find out to what extent the terms cited in a dowry book reaffirm the items depicted on the frescoes, whether the item really represented the particular period and most importantly, what clothes of Mariam Dadiani are under the influence of Iranian fashion.

კაბა *k'aba*

Among items listed in the dowry book of Mariam, *k'aba* is mentioned several times: French Satin, French Kamkha, French Karyaqqiyas, etc. (Barnaveli 1962: 219). *K'aba* is the name of the upper garment of both sexes which was of many types – of different lengths, with sleeves and sleeveless, short and long-sleeved.

This lexical item is recorded in Georgian writings of the 12-13th centuries (“The Knight in the Panther’s Skin”, “Visramiani”), in historical sources of the 14th century (“Zhamtaaghtsereli”), and in dowry books of the 17th century.

Ivane Javakishvili claims that *kāba* is a New Persian word and that is why it is not noticed in bygone Georgian artefacts. According to him, the etymology and origins of this word is unidentified “In ancient times, it was called *kābadio* in Greek and was considered as eastern clothing”. “In Georgia Georgian *kābas* were also spread, but in the era of Iran’s strength, in the 17th century, still existed a difference between Georgian and Iranian *kābas* (Javakhishvili 1962: 100, 102).

According to Sulxan-Saba, *kāba* is clothing (Orbeliani 1991: 344).

In I. Tsitsishvili’s opinion, *kāba* is of Arabic origins – *ghaba/aba/kāba* and all three forms are borrowed by Georgian (Tsitsishvili 1954: 56).

Lexical item *kāba* can be seen in the Mingrelian language, as well: Ming. *kāba*, ‘*kāba*; *Akhalukhi* (worn under *Chokha*)’ (Kajaia 2002: 97). In the Svan language, it is confirmed as *kāb* which is borrowed from Georgian (Topuria 2002: 14).

According to G. Tsereteli, *qabā* قبا in Arabic (< Pers. *qabāh* قباہ) ‘*kāba* (Man’s), *Khalati* (robe)’ is borrowed from Persian (Tsereteli 1951: 191). In M. Andronikashvili’s opinion, *qabā* ‘the upper garment of a woman or a man’ is borrowed in Georgian from Persian (Andronikashvili 1996: 207).

In the Ossetian Language (Iron dialect) (Ossetic Iron *kāba*), which belongs to the Iranian language family, confirmed *kāba*, *kābata*, ‘woman’s dress’ is considered as borrowed from Georgian, According to V. Abaev. As for Georgian, it is borrowed from Arabic-Persian *qabā* ‘upper-garment, Labada’. In Caucasian Languages, *qabā* is considered borrowed from Iranian Languages (Abaev 1958: 615).

qabā قبا in New Persian language ‘is clothing which has an open front and is buttoned up’ (Dehkodā 1339 Š./1960: 133; Mo’in 1998: 2631; Nafisi 1355 Š./1976: 2616; Rubinchik 1970: 256).

This word is fixed in Middle Iranian language: Pahlavi: kabāh [kp'h] 'garment, cloak' (MacKenzie 1986: 47) > *kapāh 'dress'; Kotan saka: khapa 'dress'; Balōči: kawāh 'overcoat'; Vedic: kāpā (horse) 'harness' (Bailey 1979: 71).

As it turns out, this lexical item in Georgian and Caucasian languages has spread from Iranian languages, and in Slavic languages – through Greek (Abaev 1958: 615) which, according to Bailey, is connected to the Proto-Indo-European root *kap – to grab (Bailey 1979: 71).

ჭოჭო koši

On the frescoes of Tsalenjikha and Svetitskhoveli Mariam Dadiani wears pointy shoes (koši or mashia?) with heels (Kvantidze 2017: 117; Idem 2014: 152). It is considered to be an element of Iranian fashion (Datunashvili 2018: 124, 238). However, we do not know what were these shoes with heels called. According to Archangelo Lamberti's description, "women and nobles wear Iranian koši with heels of three Gogjis. These košis are sewn from different colours of leather" (Lamberti 1938: 37-38). In Mariam's dowry book shoes are not listed at all, thus, not *koši* as well. *Koš-i* cannot be seen in written monuments until the 18th century. From this time, it is also mentioned in dowry books. According to the Court "Judgement on the case of Gogia Gzirishvili and Imajanishvili", Imajanishvilis, who were traders in Ckhar, sold *koši* to Gzirishvili, is dated by 19th century (Dolidze 1977: 280).

Plate 5, 7

Koš-i is defined as high-heeled, pointed shoes, mainly for domestic use (for winter); the lining only covers the toes (The explanatory dictionary of the Georgian Language 2021).

In the dictionary of Sulkhan-Saba *koši* as a shoe isn't mentioned. He defines it as a kid '(four-legged) vatsiki – one-year-old goat' (Orbeliani 1993: 233), which is related to old Armenian բօշ [k'ōš] Billy-goat (Acharian 1926: 604-605).

D. Chubinashvili defines as *koši* ‘shoes with high heels’ (башмаки с высокими каблуками) (Chubinashvili 1840: 521).

Georgian *ქოში* [koši] as a type of shoe is same as Armenian *կոշիկ* [košik] ‘shoes’. In Armenian *կոշիկ* [košik] is confirmed in the sources of 5-11th centuries (Ghazaryan 2000: 683). According to H. Acharian, it is borrowed from Pahlavi *kafšik/kafšak ‘shoes’. kafšak/kafšag, kafš [kpf] ‘shoes’ (MacKenzie 1986: 48). New Pers. کفش [kafš], Baluchi kauš, Kurd. کوش [kevš], Arab. قفش [qafš], Eastern Turk. كوش [kauš] or قفش [qafš]. Derived from this word: Pers. کفشگر [kafšgar] ‘a cobbler’ and کفشدوز [kafšdūz] ‘a cobbler’; کفشگر [kafšgar] → Turk. köşgër, کفشدوز [kafšdūz] → Arm. կոշկաւկաւ [koškakar] (Acharian 1926: 687). As it seems, the lexical item *koši* was entered in Georgian through Armenian. Armenian form *կոշիկ* [košik] → Geo. *ქოში* [koši] and Armenian *կոշիկ* [košik] ← from Pahlavi *kafšik.

In H. Zakarian’s opinion, lexical items *Կաշի* ‘leather’ and *կոշիկ* ‘shoes’ are connected to each other. He believes that these words are not borrowed from Iranian Languages, he proposes a new etymology, and states that these words are Armenian, of Indo-European origin (Zakarian 2015: 53-61).

In the 16-17th centuries, principalities of Georgia had foreign trade relations mainly with Iran and the Ottoman Empire. At this time Tbilisi and Kutaisi are named as the main cities for trade where merchants from Iranian cities, Aleppo, Constantinople, and every part of Georgia were gathering (Guchua 1974: 180-181).

As Archangelo Lamberti notes, “Kutaisi is a perfect city for trade, because it is located in such a place where merchants come easily with their products from every side. Svans are coming from the mountains with household products, “Nabadis” (Burka), shawls, as well as goats and sheep. People (Giorgiani) are coming from Kartli (da Cardueli ò Cartuli) and Iranians who bring precious Iranian Shawls and colourful fabric from India, leather, salted fish from the Caspian Sea, Caviar, and spices. The Turks come from Samtskhe and bring their goods in bulk. For example, saddles and horse bridles, “Khalis”, daggers, and Turkish

chests (Zanduks). Most of the merchants are Armenians there. They have their houses in Kutaisi. They go to Turkey, Iran, and Kartli and bring rare goods from there in large quantities” (Lamberti 1938: 10).

It is known that Levan Dadiani settled 4-5 Armenian and Jewish merchant families in the city of Rukhi that he founded (Guchua 1974: 164).

“Dadiani renewed his kingdom wholly – invited many foreigners, especially Armenians, and Jewish who are keen to be merchants. He was giving them money and horses and sending them to Iran and Turkey in order to bring many products for trade in Odishi which were not known for Mingrelians before...” (Lamberti 1938: 26). “before money was not used in Kolkhida and people were exchanging goods among themselves. When the ruler settled Armenians who trade a lot, money went into circulation. But they do not always use it the same as us, because goods are still being exchanged among themselves and money is used in addition if one commodity does not match the price of another. Armenians introduced Iranian money – Abbasi on which only a few Arabic letters are engraved. One Abbasi is equal to our three Carlinos. When the ruler founded the mint, they minted the same Iranian money, which was used more by Armenians when they were going to Iran for trade than by the locals...” (Lamberti 1938: 156).

As we already mentioned, Armenians were trading in different cities of Georgia and were bringing various products from Iran. Presumably, they were selling Iranian shoes which they called *košik* (‘shoes’), this word is rooted in Georgia as *ჭოჭო* [koši] which means the special shape – half-open shoes with heels. This lexical item must have been entered from Armenian to Georgian live spoken language – from the time when it showed on the frescoes visually. Until the 14th century, low-heeled shoes were common in Georgia. All types of shoes preserved on frescoes and reliefs are without heels (Chopikashvili 1964: 141). Shoes with heels appear on the portraits of donors from the 16th century. *Košī*, as a type of clothing, is borrowed from Iranian fashion. Its lexical item is rooted in Georgian through the Armenian language. Persian *kafš* ‘shoes’

is the same as Georgian *koši*. However, Georgian *koši* is shoes with open heels, while it is just shoes in Persian. This kind of *koši* does not have a special name in the Persian language.

It seems that the lexical item *ქოში* [koši] was borrowed in Georgian from the Armenian language. The Armenian *կոշիկ* [košik] → Geo. *ქოში* [koši], and Armenian *կոշիկ* [košik] ← from Pahlavi *kafšak.

ქამხა kamkha

A white and black French-coloured silk fabric (*kamkha*) dress was brought as a dowry among many types of dresses (barnaveli 1962: 219). The name of the fabric is believed to be Persian and means ‘large flowered silk fabric Damast’ (Javakhishvili 1962: 177-178). *Kamkha* is recorded for the first time in King Giorgi’s Deed of Mtskheta of 1460 – “three Yazd kamkhas” (Zhordania 1897: 278). The fabric *kamkha*, evidenced in this document, was from the Iranian city Yazd.

Kamkha means knitted and is compared to *Khamkha*. The latter is defined as ‘knitted with gold on kamkha’, According to Sulkhan-Saba (Orbeliani 1993: 211, 415).

Persian *کَمخا* (kamxā/kam-xā) = *کَمخَاب* (kamxāb/kam-xāb) is a drawn plain or variegated silk fabric (Mo’in 1998: 3065; Dehḡodā 1351 Š./1972: 183; Nafīsī 1355 Š./1976: 2836; Ḳalaf Tabrīzī 1342 Š./1963: 1694).

This lexical unit is attested in one document of the 15th century, and it may have entered the Georgian language even earlier. From the 16th century, it is evidenced in the Georgian versions of “Shahnameh”, “Rusudaniani” (17th century), and dowry books (17th century). Iv. Javakhishvili believes that the document presented above “is not stated what kamkha really is” (Javakhishvili 1962: 177-178). With the help of the dictionary material, it is possible to specify the meaning of this fabric, which can be formulated as follows: since in the book of Mariam’s dowry, kamkha’s dress is both white and black, they had given her as her dowry white and black drawn silken fabric dress.

The word *murasa* is mentioned several times in Maryam's dowry book: "a satin dress, with its *murasa* golden buttons"; "*murasa* jigha"; "*murasa* golden leather button" (Barnaveli 1962: 218-220).

Murasa in Georgian is interpreted as 'set with gems'; 'covered, adorned with gold or pearls' (Orbeliani 1991: 527; Abuladze, et al., 1934: 601).

Arab. مرصع ← ترصيع ← muraṣṣa' – adorned with jewels, precious stones, or gems; applied to a crown, and a sword (Lane 1867: 1093-1094; Girgas 1881: 303). Pers. مرصع ← ترصيع ('morasse') 'adorned with jewels; strew a crown and the item, which can be strewn with pearls and jewels' (Mo'in 1998: 4016; Rubinchik 1970: 494; Dehḡodā 1352 Š./1973: 173; Nafisī 1355 Š./1976: 3260).

Murasa is witnessed in "Amirandarejaniani" and the time of entry of this word into Georgian is considered to be the 12th century (Imedadze 2014: 70-71). "Amirandarejaniani" is an unfinished work of classical Georgian secular literature; its original text has not been preserved. The oldest surviving manuscripts are of the 17th century. In the 18th century, the editors-compilers filled the work and gave it a complete form. Two types of manuscripts are distinguished from numerous copies: comprehensive and concise versions. From the point of view of dating, the concise version is an earlier, and the comprehensive one is a later version. The comprehensive version appeared in the so-called Renaissance epoch, as a result of the extension of the concise version. Certain thematic moments, for example, battle scenes, and descriptions of estates or weddings, are spread in the comprehensive version. A number of linguistic phenomena (morphological and syntactical peculiarities) and vocabulary of the comprehensive version are late and show the obvious influence of the literature of the 17-18th centuries. The basic i.e., short, traditional text of "Amirandarejaniani" is characterized by the stability of the old Georgian linguistic norms (Atanelishvili 1967: 016-017).

As we found out, the lexical item *murasa* is not attested in the academic, established text of “Amirandarejaniani”. However, this word is witnessed in three manuscripts of “Amirandarejaniani”: 1) manuscript H-929, copied in 1782 (watermark 1779, f. 77). The copyist is Kornilios Chachikashvili. The manuscript is complete and preserves the extensive redaction (Atanelishvili 1967: 096); 2). The manuscript of the Gori historical-ethnographic museum, 1777, copied by Kornilios Chachikashvili. It is incomplete comprehensive version (Atanelishvili 1967: 098); 3) The manuscript S-1359, copied in the first half of the 18th century, in Astrakhan. The manuscript is incomplete. It is copied from the manuscript of Ioane Batonishvili N29 (Atanelishvili 1967: 097). As the research has shown, all three manuscripts, where *murasa*⁹ is mentioned, are the comprehensive version, belong to a later period, and are reworked in the 18th century. Therefore, the lexical item *murasa* cannot be considered to have entered in Georgian in the 12th century; accordingly, this word was not included in the academic established text of “Amirandarejaniani”.

This lexical item is witnessed in Georgian written monuments for the first time in the Georgian versions of “Shahnameh”, specifically – in the prosaic version of “Pridoniani” – “They put gold-brimmed horses with *murasa* saddles...” (Abuladze et al., 1934: 398).

The Georgian versions of Shahnameh include a number of works, and the 15-18th centuries are considered to be the period of their development (Kobidze 1974: 7). The prosaic version of “Pridoniani” was translated from the Persian poetic version of “Shahnameh”, which included separate chapters and parts of the works of the imitators-continuers. This Persian version was not developed earlier than the 15th century (Kobidze 1947: 135-136; Idem 1959: 162). Georgian “Pridoniani” dates back to the second half of the 16th century.

9 I. In the academic text: with the golden belts around the waist < in the extended version: S 1359 – Gold *murasa* belt tied around the waist (Atanelishvili 1967: 410); II. In the academic text: Such kind bowls and glasses that I have seen on the low table < in the extended editions: H 929 and the manuscript of the Gori Museum of History and Ethnography: A thousand nobles were sitting and tablewares were all *murasa* (Atanelishvili 1967: 413).

We can conclude that the lexical item *murasa* entered the Georgian language in the second half of the 16th century, together with one of the versions of “Shahnameh” translated from Persian, known as “Pridoniani” in Georgian. The translator is unknown. The word has retained the meaning it had in Arabic and later in Persian. The Arabic lexical item entered Georgian through Persian by way of literature.

From the 17th century, *murasa* is confirmed in such literary monuments as “Rusudaniani” (17th century), “New Life of Kartli” (17th century), ecclesiastical legislative monuments – “Book of Donation of Catholicos Malakia to Bichvinta” [1616-1639] (Dolidze 1970: 497-498), in the dowry books (from the 17th century), etc.

ჯიღა *jigha*

On the frescoes of Mart’vili and Svet’itskhoveli, Queen Mariam’s crown is decorated with a *jigha* (an aigrette). *Jigha* is mentioned several times in her dowry book (Barnaveli 1962: 218).

Plate 6, 7

According to Iv. Javakhishvili’s definition, *jigha* establishes in Georgia in the 17th century. “It is jewellery adorned with silver and branch-shaped precious stones. It appears in Russia during the invasion of Mongols and in Georgia in the 17th century” (Javakhishvili 1962: 141).

Jigha in Georgian is explained as a head decoration – a pin-like head ornament of nobles, decorated with jewels and pearls (Orbeliani 1993: 458).

Persian جیغه [jīVā(-e)] ‘head decoration of nobles, strewn with expensive pearls and jewels, which is attached to a hat, turban or handkerchief (Mo’in 1998: 1261; Dehḡodā 1338 Š./1959: 19; Nafīsī 1355 Š./1976: 1151).

Jigha as a lexical item is attested for the first time in Mariam Dadiani’s dowry book of 1634: “Murasa Jigha with forty hyacinths and turquoises and the second big sheet face” (Barnaveli 1962: 218). Since the

60s of the 17th century, the lexical item has been witnessed in written monuments (“Rusudaniani”, Peshang’s “Shahnavaziani”).

Until the 17th century, this item did not appear on any church-building donor frescoes. On the fresco of the Assumption Church of Tsaishi (Samegrelo), Levan II Dadiani (brother of Mariam Dadiani, who is already the ruler of Odishi) and his first wife Tanuria, daughter of Seteman Shervashidze are depicted in 1616-1619 (Chikhladze 2017: 270), they do not wear *jighas* on their crowns. But the church-building donor composition of the same Levan II Dadiani in the Church of the Savior in Tsalenjikha, which was painted in the 1630s (Chikhladze 2017: 269), on which, Levan himself and his second wife Nestan-Darejan are depicted with their children their crowns are decorated with royal and magnificent *jighas*. Since Levan II Dadiani, depicted on the Tsaishi fresco, had not yet established close political relations with Iran, we should think that there was little Iranian influence in his clothes. As our observation showed, *jigha*, as a headdress of nobles, was first used on the frescoes of Western Georgia during the time of Levan Dadiani, since no church-building donor was depicted with such an item on frescoes in Western Georgia until the 17th century.

Since *jigha* as a lexical item is not witnessed in written monuments until 1634, this Arabic word must have been introduced and assimilated from Persian to Georgian through live linguistic interaction. The item appears neither on the frescoes before the 17th century. As Chardin points out, among the valuable gifts that Shah Abbas gave to King Luarsab of Kartli (Luarsab II – King of Kartli in 1606-1615), there was also an aigrette decorated with precious stones, and Shah Abbas obliged Luarsab to always wear it as a royal sign (Chardin 2018: 305). This episode tells the story of Shah Abbas’s first invasion of Georgia in 1614 (G. Sanikidze, Commentaries in book: Travel of Jean Chardin in Persia ... 2018: 412 (comment 369)).

It seems that at the beginning of the 17th century, this item was first introduced to Eastern Georgia, and then to Western Georgia (specifically, to the Odishi Principality).

The lexical item *jeğa*, *jeqa*, *jīqa* is found in Persian written monuments from the 17th century (Yusofi 1992). We can find three variations of جيقه = جقه = جغه: Tārīkh-e ‘ālamārā-ye ‘Abbāsī (Eskander Beg 1350 Š./1971: 329, 497, 623, 670; Khuzani Isfahani 2015: 913); ‘Ālamārā-ye Šafawī or ‘Ālamārā-ye Šāh Esmā‘il (‘Ālamārā-ye Šafavī 1350 Š./1971: 120, 298, 417, 472, 497, 509); It is also attested with the form of attribute and determined word: جيقه مرصع (= Georgian – Murasa jigha) (Eskander Beg 1350 Š./1971: 339, 775, 781, 993); In the Persian written sources of the 18th century: ‘Ālamārā-ye nāderī, Tārīkh-e ‘āzodī (Kāzem Marvī 1364 Š./1985: 49, 63, 232, 767; ‘Āzod-Al-Dawla 1355 Š./1976: 13, 70, 213).

A comparison of the clothes of Mariam Dadiani depicted on the frescoes and the vocabulary preserved in her dowry book allowed us to find out exactly what was worn in Georgia at that time under the influence of Iranian fashion and what was meant by Iranian fashion clothes. Her dress is made of fabric produced in Iran (*kamkha* dress) and her accessories are made by using Iranian technology (*murasa* button – a button, strewn with jewels) and jigha – the crown decoration (*murasa* jigha – a head pin of nobles, strewn with jewels) is Iranian. The luxurious clothes of the queen depicted on the fresco of Svetitskhoveli are characterized by more Iranian influence than the clothes of Mariam, depicted on the frescoes of Tsalenjikha and Martvili. However, it should also be noted that the difference between these outfits is due to her status – she is already the queen of Kartli on the Svetitskhoveli fresco.

Plate 5, 6, 7

In the 17th century, the political orientation of the country, the historical environment, and the biography of Queen Mariam determined the character of both Queen Mariam clothes herself and the character of the Georgian clothes in general, which were charged by Iranian elements. These very elements create the tone and mood that are considered as the clothes of “Iranian style” and Iranian fashion.

Plate 1, 2, 3, 4

Levan II Dadian as a ruler of Odishi is depicted on many churches walls of Mingrelia and on embossed icons made in his own smithy: Khobi (Church of the Assumption of Virgin Mary, 13-14th centuries); Tsaishi (Monastery of the assumption of Virgin Mary, 13-14th centuries); Kortskheli (Mothers' monastery of Virgin Mary, 17th century); Tsalenjikha (Cathedral of the transfiguration of the Savior 10-11th centuries).

The earliest images of Levan II Dadiani are preserved:

Plate 15

A) On the icon of the Archangel of Tsarche – on the left edge of the frame of this icon Levan II, dressed in royal clothes, is depicted alone. Despite the fact that the icon is not dated, it is evident that it belongs to the early years of Levan II Dadiani's reign (Chikhladze 2003: 20).

Plate 4

B) On the fresco of the Tsaishi Monastery – he is depicted with his first wife, the daughter of the ruler of Abkhazia Seteman Shervashidze – Tanuria, in the years 1616-1619 (Chikhladze 2017: 270).

Images listed below belong to the later period of Levan II Dadiani's reign:

Plate 1

On the southern wall of Levan II Dadiani's oratory at the Tsalenjikha Church Levan is depicted with his wife Nestan-Darejan Chiladze¹⁰ and their two children – Aleksandre and Zilikhan. The fresco is created approximately in 1636.¹¹

Plate 3

In the 1630s, the donor composition of Levan II Dadiani's family is depicted at the church of the assumption of the Virgin Mary in Khobi. The fresco presents Levan II Dadiani, his wife Nestan-Darejan, and son – Manuchar, accompanied by the inscription: "Dadiani Levan", "Batonishvili Manuchar", the inscription of Nestan-Darejan is damaged (Taqaishvili 1914: 135).

10 Nobleman Rovanoz Chiladze's daughter who was the wife of Levan II Dadiani's uncle – Giorgi Lipartiani and then married Levan. When Levan was underage, Giorgi Lipartiani was a regent of the principality of Odishi and even after, before his death (1620s), he was ruling Odishi together with Levan.

11 About the issue of painting an oratory and establishing dates see: (Chikhladze 2005).

In the first half of the 17th century (1624-1639), a fresco with his image, preserved at the Kortskheli Cathedral (Built by Dadiani) must be of the same period (Taqaishvili 1914 200).

Plate 2

Four engraved icons on which Levan II Dadiani is depicted with his wife Nestan-Darejan are dated 1640: the icon of the prophets of Kortskheli, the icon of the Savior of Kortskheli, the icon of the Mother of God of Martvili and Ilori's icon of St. George with miracle-worker bull on which Levan II Dadiani is depicted with Nestan-Darejan and his children – Aleksandre, Manuchar, and Zilikhan. On the Ilori icon of Saint George (1651), Levan Dadiani is depicted alone (Khuskivadze 1974: 67).

Plate 12, 13, 14

The difference between the images of Levan II Dadiani, in early and later periods respectively, is clearly visible. The style and concrete details on the clothes of Dadiani and his family in the 1630s or later are more Persian than the paintings before the 1630s which, in our opinion, is because of Levan Dadiani's intensified relationship with Iran.

In contrast to the fresco of Tsaishi of 1616-1619 and the icon of Tsarche which belongs to the early years of Levan Dadiani's reign, on the fresco of Tsalenjikha (1636) the crowns of Levan II and Nestan-Darejan are adorned with *jighas*. Under the crown, Nestan-Darejan wears *jigha*. The hat of Levan Dadiani's daughter Zilikhan is also decorated with *jigha* which has the shape of a boat. Aleksandre, son of Levan is also painted with a tall, white, cone-shaped, pointed hat decorated with *jigha*.¹²

Plate 1, 4, 15

On the Prophet's icon of Kortskeli, dated 1640, Levan Dadiani "has a massive, cone-shaped crown, adorned with precious stones and long, spread fringe (Khuskivadze 1974: 28). "The Queen's crown is similarly shaped as Dadiani's. The crown is decorated with *jigha* on the left. The ends of the Queen's *jigha* can be seen under the crown" (Khuskivadze 1974: 29). On the same icon, Levan is represented with a belt and its edge hangs in front of the loop. We see similar belts on the icon of the Mother of God of Martvili and on the depictions of Levan Dadiani and

Plate 12

Plate 14

12 About the description of Donors' clothing, see: (Datunashvili 2018; Kvantidze 2014).

Plate 2

Nestan-Darejan. This way of tying the belt establishes in the 17th century (Datunashvili 2018: 67). We see the similarly tied belts on the Persian miniatures of that period. On the Ilori icon of St. George with miracle-worker bull (1640), the image of donors is seriously damaged. However, several details of clothes can be deciphered: The *jigha* of Nestan-Darejan's crown and also one of the prince's cone-shaped crowns adorned with stones and *jigha*. The fresco of Kortskheli is quite damaged, but on the crown of Levan Dadiani, it can be said that the trace of *jigha* is visible (if compared to his other crowns).

Levan Dadiani, Nestan-Darejan, and their children are presented with high-heeled, pointed, plant-ornamented, pearl-embellished shoes on the fresco of Tsalenjikha. They wear shoes with high heels on the donor fresco of the Khobi Monastery as well.

In the style of Levan Dadiani's clothing depicted on the frescoes and engraved icons which belong to 1630s and later period of his rule, we see the Iranian motifs, and Iranian fashion which naturally has many parallels with the Persian art pieces of the 16-17th centuries.¹³

Among the above-mentioned samples of Levan II Dadiani's images, two chronological stages can be distinguished:

Plate 4, 15

A) Images that belong to the early years of his reign, before the marriage with Nestan-Darejan, when Levan Dadiani was ruling Odishi with his uncle Giorgi Lipartiani – the Archangel icon of Tsarche and the Tsaishi fresco.

Plate 1, 2, 3, 12,
13, 14

B) Depictions that belong to the period when Levan Dadiani is already an independent ruler. Iranian influence on his clothes is much

13 Max Tilke, *Oriental costumes their designs and colours*. ERNST wadmuth LTD/ Berlin: 1922; Arthur Upham Pope, *A survey of Persian art*, London and New York: 1939; Rokn od Din Humayun Farrokh, *History of books and the imperial libraries of Iran*. Translated by: Abutaleb Saremi. Ministry of Culture and Art, Tehran: 1968; Marta Dal Farra, *A Safavid Cadabi in the Royal Ontario Museum reconsidered*. Iranian Studies, vol. 25, No ½. The carpets and textiles of Iran: New perspectives in research, Teylor and Francis: 1992, pp. 81-90; Yedida K. Stillman and Nancy Micklewright, *Costume in the Middle East*. Middle east studies association of North America (MESA), July: 1992, pp. 13-38.

more evident after 1622 and especially from 1634 – after forming a kinship with Rostom and subsequently, shaping close relations with Iran (the frescoes of Tsalenjikha, Khobi, Kortskheli, and Prophet's icon of Kortskheli as well as Kortskheli icon of Savior, the icon of the Mother of God of Martvili, Ilori icon of of St. George with miracle-worker bull and the icon of Saint George of Ilori).

Thus, in the 17th century, the political orientation of Levan Dadiani, his political “choice” determined characteristic of clothes, saturated with Iranian elements of Levan Dadiani, his family, and the noblemen of Odishi for not solely in this particular period of time but also for following years.

Satavado of Chiladzes

The “Satavado” (county) of Chiladzes was the oldest, the biggest, and the most advanced in the principality of Odishi. The representatives of this family are mentioned in Georgian sources since the 13th century (Metreveli 1962: 148). It is assumed that the origin of the Satavado dates back to the 15th century (Soselia 1973: 274). The land of the Chiladze family was called “Sajavakho” which was linked to the name of Javakh Chiladze. This large territory was located between Guria and Samegrelo: “Their domain in Guria was expanded till Saeristavo, which means that the whole Guria which is now called Sajavakho, was under their command. As it seems, their domain was spread till Bandza village and apart from Sajavakho, included Samtredia, Sachilao, Abasha, Sepieti” (Taqaishvili 1914: 3; Idem 1916: 300).

In the 1560s, because of their strategic location, Chiladze Satavado participated in the battles between the central government and local principalities, considering that it was a convenient place for the Kings of Imereti to fight and gain an advantage over the principalities of Odishi and Guria.

As a researcher of Satavados, O. Soselia concludes, Chiladzes were the vassals of Dadiani (Soselia 1973: 274). In 1568, in the battle of Ianeti between Levan I Dadiani and Giorgi II, the King of Imereti (1565-1589) who had Giorgi Gurieli (1564-1583) as an ally, the Chiladze family supports Dadiani. Dadiani attempted to overthrow King Giorgi with the help of Chiladzes. However, he was defeated and ran away to the Ottoman Empire to ask for support. Giorgi Gurieli could not fight Dadiani who had returned from the Ottoman Empire and was strengthened by their forces and made a truce with him, this time against the King of Imereti. Subsequently, against this union, the latter decided to destroy the Satavado of Chiladzes who was connected to Dadianis. He invited the leader of the Chiladze Satavado – Javakh to dinner by deception, mur-

dered him, and occupied his estate. However, Gurieli and Dadiani were quicker to conquer the Sajavakho – they did not give up this strategic territory to the King, and divided the territory among themselves (Batonishvili Vakhushti 1973: 816; Guchua 1973: 124) Cf. (Arakhamia 2009: 17-18). Gurieli occupied the southern part, while the northern part was subjugated to Dadiani. After that this name was applied to the southern part of the historical Sajavakho and the northern part was called Sachilao. As O. Soselia states, “Dadiani was forced to give up the large part of his vassal’s territory to Gurieli. As it seems, the ruler of Odishi did not have a choice in this matter” (Soselia 1973: 278-279). From the last quarter of the 16th century to the 1670s the kingdom of Imereti did not have an influence on the Chiladze domain (Beradze & Tskitishvili 1971: 44).

Arcangelo Lamberti, a monk of a Theatine order, was living in Georgia, in particular in the principality of Odishi, from 1630 to 1649 by the order of the Congregation for the Evangelization of Peoples (Propaganda Fide) In his book, he mentions the Chiladze family several times and notes that “Chiladzes were the first counts of Odishi” (Lamberti 1938: 16). It is also noticeable that they were engaged in selling captives: “There was the first nobleman of Odishi with the surname of Chiladze who was used to selling captives. Once, he needed 10-12 captives to trade them to Ottomans in order to acquire various goods from them which he needed at home. His servants found out and ran away to maintain their freedom. However, Chiladze tricked the men he needed – called the priests for the Mass for the upcoming religious holiday. Priests would be gifted generously and an exceptional feast would be held. Priests were deceived and 12 priests were present on that day. After the deed, which Chiladze attended rather devotedly, Chiladze commanded to lock up the doors, put the priests in chains, shaved off their hair and long beards, and took them directly to Turkish ships to sell them. Thus, Chiladze handed over twelve priests to Turks as prisoners for life and took a thousand Scudos of a variety of goods as a price. This behavior of Chiladze is worth of eternal hatred, because he, blinded by greediness, was so severe towards his clergy, honored by everyone.

He neglected every law and instead of keeping a promise, took their freedom forever” (Lamberti 1938: 161). Chiladze family owned the village of Tkviri where the family church was built at the turn of the 14-15th centuries. This story, described in the book of Arcangelo Lamberti, which is still preserved by the oral transmission of villagers, happened in the church of Tkviri.

In the inscription of the Church, benefactor (“Kveli”) Chiladze is named as the builder (Taqaishvili 1914: 3). The church of the Virgin Mary of Koreisubani was also owned by the feudal Chiladze family. Both churches belong to the type of free form cross and compared to the previous examples of the same type of monuments, are considered as the decline of building arts (Beridze 2014: 460-461).

It turns out that previously the church walls were painted, but at the time of Ekvtime Takaishvili, it was already plastered and whitewashed (Taqaishvili 1914: 2). The wall paintings are not preserved. However, engraved icons of Tkviri remained on which the distinguished noblemen of this family are depicted.

On the engraved icons of this period, the role of secular persons in the composition changed – if they were considered as the additions to the religious characters before, which emphasized their subordinacy, the masters of that period (especially the masters of the Dadiani-style icons) emancipate from the traditional approach and take more interest in donors. In the engraving art of that period, this topic is qualified as a “strengthening of the secular element” (Khuskivadze 1974: 72).

One of the characteristics of the engraved icons is depicting secular people with the kneeling posture of supplication. Goldsmith masters of the 17th century follow the old tradition. On the icons donors are depicted with the kneeling posture (apart from exceptions), they mainly depicted clergy wholly (Chubinashvili 1959: 639). Depicting Donors with the kneeling posture on the frescoes is rare. Apart from exceptions, they are presented on the wall paintings with their whole figures. Depicting donors with their whole bodies on engraved icons is considered as influenced by frescoes (Khuskivadze 1974: 73).

As Art Historians consider, engraved icons of Tkviri indicate that Georgian goldsmithing was lacking technical performance of high quality, as well as artistry. Thus, it was declined. There can no longer be seen the single compositional structure as it was developed in the period of developed feudalism (Chubinashvili 1959: 639; Idem 1957: 15).

1) Jesus' engraved icon of Tkviri depicts Pepuna Chiladze with the posture of supplication, dressed in magnificent clothes. In the Asomtavruli inscription his merits are mentioned, namely engraving the icon and building the Western oratory:

"Almighty God, Savior of Tkviri, I, Tamar, daughter of Vakhtang Gurieli, is relying on you, had the icon engraved and placed it in the church for my husband Pepuna Chiladze and sacrificed corvée of Liparishai Grigolia and his priest brother: a cow, a sheep, bread, Ghomi, wine and cheese. They will bring these on Saturday of souls and will have a feast to commemorate their souls. He who will dare to disrupt our feast and oratory or apart from our child and their descendants will want to be buried in this oratory, will be judged during the Second Coming" (Taqaishvili 1914: 10-11).

As it is apparent from the inscription, Pepuna Chiladze was depicted on the icon after his death, by the order of his wife Tamar Gurieli who then donated this icon to the Tkviri Cathedral as a for the commemoration of his soul. Information about Pepuna Chiladze in the written sources cannot be found. Tamar Gurieli, Pepuna's wife is a daughter of Vakhtang I Gurieli (1583-1587).

Temporary peace between the King of Imereti and Dadian-Gurieli in the 1570s was broken and in the beginning of the 1580s battles between local nobles began again. In 1583 Mamia Dadiani (1582-1590) invaded Guria and defeated Giorgi Gurieli who escaped to Istanbul in order to ask for help Mamia Dadiani gifted the title of Gurieli to his ally Vakhtang (1583-1587) who was also a member of the Gurieli family by which the temporary peace between Samegrelo and Guria was made. In 1587 Vakhtang Gurieli passed away. Giorgi who escaped to Istanbul, regained the Gurieli throne with the help of the Ottomans, and the feu-

Plate 16

dal battles resumed in Georgia (Batonishvili Vakhushti 1973: 819-820; Guchua 1973: 140).

Apart from the fact that Pepuna and Tamar built the western oratory of the Tkviri Cathedral as their grave which testifies their high position, the clothing of Pepuna is also an indicator of his social status in the feudal society.

Pepuna Chiladze is depicted standing, with the whole figure. On the Jesus' engraved icon of Tkviri. His dress in accordance with the 17th-century dress template of man has a slim waist. The bodice is slim, and below it is loose. The dress is shin length. Dresses with this length were worn from the 17th century (Datunashvili 2018: 57-58). The dress of a nobleman is open near the stomach and the breastplate is buttoned up with silver laces. The bodice is decorated with flower ornaments. Above the dress, Pepuna Chiladze wears a cloak that is slightly longer than the dress and has false sleeves and a low collar. In the 17th century, the length of the belt becomes shorter. The length of the belt's edges is hip-length and the way of tying it also changes (Datunashvili 2018: 67). Belts, tied in this particular way are presented on plenty of miniatures of the Safavid Period (Goetz 1933). Edges of the belt, instead of the sides, are in front of the body and are tossed on both sides of the loo Pepuna Chiladze wears half-opened *koši*.¹⁴

His clothes apparently express the political orientation of Chiladze Satavado. To illustrate, *jigha*, the headgear of noblemen, is clasped on the headgear. *Jighas* were the gifts from Shahs of Iran to Georgian rulers (rulers of subordinate (Vassal) countries) as a sign of the recognition of their royal power. According to materials available to date, *jigha* is first seen in the 1660s, on the Donor composition of Levan II Dadiani at the Tsalenjikha Cathedral of the savior. The crowns of Dadiani and his wife Nestan-Darejani are adorned with *jighas*. Levan Dadiani is depicted on many engraved icons and frescoes. However, this symbolic headdress – only after the establishment of close political relations with Iran (1634).¹⁵

14 For details on this issue, see pp. 101-104.

15 For details on this issue, see pp. 107-109.

Ekvtime Takaishvili assumes that the icon could have been engraved at the turn of the 16th and 17th centuries. Judging by the *jigha*, the icon should not have been engraved until the 1630s. As mentioned above, Chiladzes were the vassals of Dadiani. Thus, *jigha* should have appeared in their clothing by an emulation of Dadiani. As we already stated above, the aforementioned item cannot be seen in Western Georgia until the 1630s, neither on the Donor frescoes nor in the written sources as a lexical item.

Since the 17th century, Chiladzes strengthen their positions once again, owing to the kinship with the principalities of Odishi. Especially, during the time of Levan II Dadiani whose spouse was Nestan-Darejan, daughter of Rovanoz Chiladze.

2) The wings of the Jesus' icon of Tkviri Rovanoz Chiladze and Utandar Chkhetidze (husband and wife) are depicted with the kneeling posture of supplication. Donors are bent on the knees in such a way that their whole bodies rest on their bent legs. The icon has a Nuskhuri script inscription: "Jesus, God, have mercy upon the soul of Rovanoz Chiladze, his spouse, the daughter of Utandar Chkhetidze, Dziakhars, Kakas, Amen..." (Taqaishvili 1914: 9-10). As it was mentioned above, Rovanoz Chiladze and Utandar Chkhetidze were the parents of Nestan-Darejan. They had two other children. Kaka Chiladze mentioned on the inscription is a brother of Nestan-Darejani. It becomes evident based on the inscription on another engraved icon of Tkviri which is made by the order of Levan II Dadiani's wife Nestan-Darejani for the commemoration of his brother Kaka Chiladze's soul: "I, Nestan-Darejan, the Queen, made the icon engraved for Chiladze Kaka for the commemoration of his soul, for the judgment day, Amen and Kyrie eleison" (Taqaishvili 1914: 12). According to the years of Nestan-Darejan's marriage to Levan II Dadiani (after which she is called the Queen) and her death (Antelava 1990: 61, 70), the icon has to be done between 1622-1639.

Such comment is written on the painting made by Italian missionary Cristoforo De Castelli (who was doing a missionary work in Georgia in 1627-1654) – "Father of the Queen of Kolchheti, Papuna Chiladze

Plate 18

Plate 19

(Castelli 1976: pic. N24). It must be noted that the Queen of Kolkheti is the wife of Levan II Dadiani, Nestan-Darejan in this case. Her father, according to the inscription of Jesus' icon of Tkviri, is Rovanoz Chiladze. We believe that Castelli is wrong about the name of the father of Nestan-Darejan. However, apparently, at the time of Castelli, Papuna (same as Pepuna) Chiladze who is depicted on the engraved icon of Tkviri, was well-known.

Plate 17

3) On the icon of the Virgin Mary of Tkviri, Varnozsi (Varnozi) Chiladze is depicted with the posture of supplication. An inscription of the same icon mentions him with his son Khosro: "Protect your servant Varnoz Chiladze and my son Khosro on the day of Judgement" (Taqaishvili 1914: 7-8). The icon dates back to the second half of the 17th century (Taqaishvili 1914: 9).

Detailing clothes which are typical for wall painting, is restricted in the art of Chasing, because of its limited capacities. However, as it is mentioned by the researchers in this field, the way of dressing of that time is precisely illustrated on the engraved icons, considering that goldsmith masters of that period show great interest in reality while depicting secular people (Saqvarelidze & Alibegashvili 1980: 11-12; Chubinashvili 1957: 14; Khuskivadze 1974: 68). The reality was an Iranian fashion, typical for that epoch, which invaded Georgian ordinary life (Chubinashvili 1970: 310). However, the artworks of the masters of chasing are free from the influence of Iranian Art. They are following the national tradition and "continuing the developing line of Georgian Chasing art" (Khuskivadze 1974: 69).

Chiladzes may have had personal relationships with Iran. Arcangelo Lamberti describes such an episode: "During my period here, there was one nobleman who was so distinguished regarding wine drinking that his name spread through Iran. The praises of him even reached the ear of Iran's sovereign – Shah Safi. He sent a man to Dadiani and said that he had heard about such a prominent drinker living in his principality and asked him to send this person. Dadiani immediately sent this nobleman with the young fiancée of Shah, from the Atabagi house, who

was also traveling to Iran. When they arrived in Iran, Shah was twice as much happy because of the arrival of the young bride and the amazing drinker. Owing to the wedding, there were many celebrations, and Shedan Chiladze (Scedan Cilazé) was always invited. This was the name and surname of the drinker. He won all in drinking in Iran, as well. Because of that, he was always rewarded: it might have been the golden saddle, luxurious dress with a lining of sable leather, gun adorned with gold and precious stones, or other many gifts which were given by the generous Shah. Eventually, Shah, himself desired to compete with him and drank until he died. As for the Chiladze – returned to his homeland, enriched with gifts” (Lamberti 1938: 49-50). Arcangelo Lamberti was living in the principality of Odishi till 1649. The story told by him is dated by 1642 when Elene Atabagi was sent to Iran as a bride of Shah (Mamistvalashvili 2013: 43). Shah Safi (1629-1642) died at the age of 31, the reason for his death is considered the overuse of alcohol (Matthee 2008). The fact that Shedan Chiladze was at the same time as Lamberti is proven by the picture of him painted by Cristoforo Castelli who also writes about him: “our benevolent Shedan Chiladze, the greatest nobleman in the kingdom of Georgia” (Castelli 1976: 100, pic. N89). Based on facts, the story described by Lamberti must be true. However, we do not know whether Shedan Chiladze was really invited to Iran and the drinking competition became the reason for Shah Safi’s death. As we already mentioned above, Chiladzes were vassals of Dadiani and even had a kinship with this family, especially during Levan II Dadiani. The political orientation of the latter is quite well known from Georgian historiography. We shall suppose that Chiladzes were also following their political orientation and if we trust Lamberti, they might have had direct relations with Iran. Even though this episode does not serve as proof of their political relations with Iran, gifts given by the Shah (saddle set with inlaid gold, luxurious dress with the lining of sable leather, gun adorned with gold and precious stones) definitely reflected in their everyday lives. This tendency in Georgia was intensified by the presence of a “Persian element” typical of that epoch.

Principality of Tsulukidzes

The principality of Tsulukidzes was formed approximately in the second half of the 15th century. This was a quite wealthy and distinguished family (Batonishvili Vakhushti 1973: 36), the first historically known representative of which was Virshel. Virshel's ancestors, as Virshel himself and his children, were devoted to Bagrationis and were serving them. After the death of Virshel's ancestors, other people have taken over the village of Itsa which belonged to minor orphan Virshel and his family, though, in 1451 King Giorgi (1446-1466) returned this land to Virshel (Soselia 1981: 43).

In 1587 King Giorgi of Imereti (1565-1589) gifted "Khosro's palace and peasants" and also other lands to David Tsulukidze (who may have been the grandson of Virshel) (Soselia 1981: 46). Subsequently, Tsulukidzes' possessions increased even more. In the second half of the 17th century, they owned several villages of Ratcha (Soselia 1981: 44). In the first half of the 17th century, the head of the Tsulukidze family must have been Kaikhosro, the heir of David Tsulukidze. Paata Tsulukidze, Kaikhosro's family member, is his contemporary. In the 1610s, the King Giorgi III of Imereti (1604-1639) "cursed" Paata, whom "they called cripple ("Tsutski"), and confiscated his lands. Hence, the latter went to Odishi to Levan II Dadiani (in about 1622 Paata was already in Odishi). In Odishi he was soon promoted as Levan Dadiani's vizier and "mostly was turning Levan against King Giorgi" (Batonishvili Vakhushti 1973: 826). "And there was Paata Tsulukidze – cripple, lame, arrogant and close to Levan Dadiani... He went to Odishi and became close to Levan Dadiani and was a great enemy of Aleksandre, the Ruler of Imereti... as Dadiani was so subdued that did not act without him (Gorgijanidze 1959: 929).

Giudice Milanese, an Italian Missionary, who at the same period was pursuing his activities in Odishi, names Paata Tsulukidze as the

second person in Mingrelia after Levan Dadiani (Giudice Milanese 1964: 110). Russian ambassadors – Pavel Zakhariev and Pheodot Elchin call him “думнай дѣакъ Пата” (Belokurov 1888: 373). In the 16-17th centuries of Russia, this was a high post, with its content corresponding to Georgian post of an official chancellor-scribe. Earlier this post did not have such significant functions as it obtained in the 16th century when the so-called “dumnay dyak” played an important role in the local administration (Encyclopedic Dictionary 1893: 320). This position and these kinds of functions are discussed by the Russian ambassadors while mentioning Paata Tsulukidze. They also note that next to Levan Dadiani, on the right side, were sitting his son and the Patriarch, and on the left – it was Paata himself (Belokurov 1888: 373).

“Tsulukidze certainly agreed with Dadiani’s plan to become the ruler of Western Georgia and was giving him advice for this; it seems that Paata belonged to the group which was fighting against Teimuraz I, the King of Kakheti and his supporter King Giorgi III” (Soselia 1981: 52). It is noteworthy that he shared Dadiani’s political orientation towards Iran (let’s remember that from the 1630s, finally two coalitions of the rulers were formed: 1. Teimuraz I, Giorgi II and Alexander III – supported by the Ottoman Sultans; 2. King Rostom, Levan II Dadiani, ruler of Guria – supported by the Shahs of Iran (Mamistvalashvili 2011: 11).

King Bagrat III of Imereti (1660-1681) reconciled with the “cursed” Tsulukidzes. However, Merab, son of Paata Tsulukidze was hostile towards the king of Imereti for a certain period of time (we should note here that in the letter sent to the king of Russia in 1669, they mention Merab Tsulukidze among the “Great boyars” (nobles) of this king) (Soselia 1981: 52).

The political anarchy we encounter in Imereti of this period became favorable for Tsulukidzes and they regained their lands, confiscated by King Giorgi in the 1660-70ies (Soselia 1981: 53). The head of the Tsulukidze family in the above-mentioned period is Merab Tsulukidze. The latter, as he says himself, was raised by Levan II Dadiani. He retrieved his lost lands and adjoined new territories to his lineage, as well. The

verse, written with Mkhedruli script on the left and right walls of the West door in the Village Agara church, built and painted by him in 1688 (Merab Tsulukidze is depicted here with his wife Anna Chijavadze) clearly shows the close relationship between Merab Tsulukidze and Levan II Dadiani:

“Hey Savior, I, Merab, beg, praising you
Our family had this Ratcha ... from end to end
I added much more without making enemies
And see now, what I, a young man did, regardless of the difficulties
of this world
First I annexed too many estates in Odishi
Then here in my estate, I defeated the enemy everywhere
From Itsrota to Khoni and Khoni was among them
And now see how this world has the color of twilight
Levan Dadiani, prosperous from God, raised me
All the country was under his hands, he, having many serfs,
conquered it
He had no equal on the earth, was clever, and a great warrior
And see, what the world, this treacherous and harmful world did
to him
He was raising me like his son, taught me morality and all the rules
See the world's lies and illusions...
It, the damned, does not distinguish better and worse
And no one will leave this world without suffering” (Taqaishvili
1963: 41)¹⁶

16 Compare G. Bochoridze, Historical monuments of Racha. The Herald of the Museum of Georgia, VII, 1931-1932: 223; M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans La Georgie et dans L'Armenie. Execute en 1847-1848, Sous les auspices Du prince Vorontzov, lieutenant du Caucase, St. Petersburg: Imprimerie De L'academie Imperiale Des Sciences, 1851: 60.

Thus, during Giorgi III's time, weakened Tsulukidzes ticked up in the 1670s again.

In the north-east apse of Nikortsminda are depicted: Bezhan's son Varadbul, Bezhan Tsulukidze (this is Paata Tsulukidze's son Bezhan II, brother of Merab Tsulukidze), Sazua, daughter of Chijavadze, his spouse; Elene, daughter of Kortodze, her spouse Lomina Tsulukidze – 1660-1670. In the north-west apse there is donor Merab Tsulukidze together with his spouse and children – years 1660-1670. Bezhan's son has a sharply curved dagger on his right side and on another fresco Kaikhosro, Merab Tsulukidze's son has a slightly curved dagger.

Plate 10, 11

The style of Tsulukidzes' clothes on the frescoes corresponds to the so-called Iranian motifs, Iranian fashion, spread in Georgia. However, in this case, their military weapons, *khanžali* (dagger) in particular, draws our attention.

According to Ivane Javakhishvili, *khanžali* (dagger) is a completely unknown word in the Georgian language till the 15th century and it should be considered as borrowed from Persian. Previously it was called *makhvili* (sword) (Javakhishvili 1962: 262). According to Sulkhan-Saba, *khanžali* is from the language of foreigners – it is a *sagverduli* sword, in Georgian its name is *satevari* (dagger, poniard) (Orbeliani 1993: 416).

In the Persian language, *khanžali* is lexically recorded in “Shahname” from the 10th century (Khorasani 2006: 219; Khorasani 2013: 32). And we find its graphic image already on the Ilkhanid miniatures of the 12-13th centuries (Khorasani 2008: 44).

According to Mo'in, خنجر [xanjar] is ‘a pointed weapon of the size of a knife, the blade of which is sharp and curved’ (Mo'in 1998: 1442). Ali Akbar Dehkhoda also explains this lexical unit in the same way (Dehkhoda 1347 Š./1968: 750). According to Nafisi, خنجر [xanjar] comes from Arabic and is defined as a ‘pointed, cutting weapon, big knife’ (Nafisi 1355 Š./1976: 1407).

In Georgian written monuments, *khanžali* can be found in Georgian versions of “Shah-Name”: in the 17th-century version, it is in the form of *khanžari* (Manuscript #4528):

“He dressed himself alone at night, put on his military outfit,
A sword, whip for throwing, and tucked a *xanžari* [dagger] in his
belt”

“Zaak is looking at this, he has lost his consciousness [is amazed],
A sharp [*khanžari*] is depicted in his hand” (Abuladze, 1916, p. 29).

According to the 18th-century manuscript, the lexical unit with this exact form – *khanžali* [A sword, whip for throwing, and tucked a *khanžali* in his belt] (Manuscript #1505) (Abuladze 1916: 29), has entered Georgian by the way of literature, which is evidenced by the form *ხანჯარი* [*khanžari*] ‘dagger’ in the 17th-century version of “Shah-Name”. And later, when it seems that the use of this word became wider, – through dissimilation (*ხანჯარი* → *ხანჯალი* [*khanžari* → *khanžali*]) in the 18th-century versions, it is recorded by the form *ხანჯალი* [*khanžali*].

Regarding the shape of *khanžali*, Ivane Javakhishvili considers that it should be determined “whether it was any change in the weapon itself in connection with the name’s change” (Javakhishvili 1962: 262). As the research has shown us, on the frescoes of the churches of Western Georgia, according to the portraits of secular persons, men wore *khanžali* and swords along with their belts. The *khanžali* was fastened inside the belt, mostly on the right side, and the sword was on the left side, hanging from the belt. There are examples of carrying a *khanžali* and a sword together at the same time. On the frescoes, we can see both straight-shaped *khanžalis*, which are called *q’ama*, and curved *khanžalis*, which are called *bebuti*. *Q’ama* in Adyghe language means a knife; therefore, it did not mean that it had any specific shape. Over the centuries, this weapon acquired a distinctive appearance and characteristics. The *q’amas* of different peoples are also different in size (from 35 to 65 cm), general decoration, and the shape of the handle. Compared to others (Armenian, Azerbaijani, Dagestani), Georgian *q’amas* have wider and shorter blades and their heads are flower-shaped. Dagestani *q’amas* are

distinguished by their elegant form and decoration, which were already made in Kubachi in the first millennium B. C. (Sverzhin 2015: 70).

The curved double-edged dagger (same as *xanjar* (*bebut*)), has Iranian roots¹⁷ which is called Pers. خنجر [xanjar/xanžar]. The word *xanjar* laid a foundation for referring to similarly shaped daggers in many languages and countries as *xanjar* (Sverzhin 2015: 71).

“The Persian weapon-makers, who were famous both in Asia and in Europe, were already producing the best daggers when they had just begun experiments in metallurgy in Damascus. Therefore, the weapons made there – Persian daggers – were highly valued and spread through the Silk Road to Western Europe, Russia, India, and China” (Sverzhin 2015: 72).

As the specialists in this field claim, in order to clarify the origin of cold weapons, the primary importance should be given to its handle. Determining the origin of a weapon only based on its blade is considered wrong (Tsurtssumia 2014: 140; Astvatsaturian 2004: 12). The handle of the Iranian dagger is I-shaped (these exact handles can be seen on the Tsulukidze frescoes) and was made from Ivory and unicorn horn, as well as iron and steel (Khorasani 2008: 46). The Iranian dagger seems to be structurally similar to the Turkish one, but it is more elegant and smaller in size. The blade ends with a sharper curve and the end is thicker to improve its fighting quality (Ibragimov 2013: 13).

Count Luigi Ferdinando Marsili, who was pursuing his activities in the 17th century and visited the Ottoman Empire to gather information about its military organization, notes that the dagger was mostly an accessory for the young Turks and restless janissaries. Janissaries used it more during personal disputes and fights than in battles (Astvatsaturian 2004: 170). As it seems, the dagger was not only a combat weapon, but, over time, this weapon also fulfilled the function of an accessory, one of the attributes of the costume, that's why much more daggers were produced (Khorev 2004: 51).

17 *Bebuti* comes from the Persian *xanjar* and the Caucasian straight-edged *khanžali*, as it is noted by specialists. See: (Sverzhin 2015: 71).

Plate 4, 8, 9,
21, 22

The daggers (*bebut*) depicted on the frescoes of Merab Tsulukidze and his family are of Iranian origin. Apart from the Tsulukidze frescoes, one can see curved Iranian daggers on the other frescoes of the 17th-century western Georgia's cathedrals. This is confirmed by the fresco of Levan II Dadiani at the church of the Assumption of Virgin Mary in Tsaishi (Chikhladze 2017: 270), the frescoes of Katsia and Giorgi Chikvani and their sons (Chikhladze 2017: 285, 302), in the Assumption Cathedral of Martvili, the fresco of Kaikhosro Chikvani at the Nakuraleshi St. George's Church (Chikhladze 2017: 295), the fresco of Bava and Katsia Chikvani also at the Nakuraleshi St. George's Church (Chikhladze 2017: 298).

On the donor frescoes of Western Georgia, the straight-shaped dagger (so-called Caucasian *q'ama*) is often depicted. Apparently, this particular shape was quite common. As for the curved dagger with the I-shaped handle of Iranian origin (so-called *bebut*), it can be seen on the ancestral frescoes of the families (Merab Tsulukidze and his family, Chikvan-Lipartians) who had a close relationship with the principality of Odishi and shared Levan II Dadiani's Iranian political orientation.

Chikvan-Lipartiani family

The characteristics of the mural paintings of the northern wing of the Martivili church, on which the donors (Ktitors) of the Chikvani family are depicted, can be explained by the close cultural, creative and day-to-day affairs of the late middle ages Georgia with its surrounding world. The Art Historian Nino Chikhladze considers the portraits of the family of Chikvan-Lipartiani as the expression of the latest professional art of the post-Byzantine style and considers them as “Western”, although, she emphasizes the details of the oriental taste (hairstyle, headdress) in everyday life of this historical figures (Chikhladze 1997: 113).

In order to explain the influence of the Iranian fashion on the representatives of the Chikvan-Lipartiani family, one should answer the following question: what led to the advancement of this family in the principality of Odishi and the fact that made Martvili Monastery (included in Salipartiano) to be their crypt?

At the end of the 15th century, after the dissemination of unified Georgian Kingdom in small kingdom-principalities, the kingdom of Imereti and the principality of Odishi were trying to conquer Lechkhumi by various means because of its geographical location. The latter was a subordinate of the Imereti Kingdom and shared borders simultaneously with Odishi, Svaneti, Racha and Imereti (Beradze 2018: 405).

In the second half of the 17th century, this political internecine quarreling led to the advancement of the Chikvani (Chikovani/Chikuani/Chikvani) family from Lechkhumi, first in Lechkhumi and after some time in the principality of Odishi. Since 1673, Chikvanis occupied Salipartiano – the territory of Lipartianis (Soselia 1990: 88) and in 1704 their descendants have entitled as “Dadiani” (Beradze 1964: 125).

Katsia Chikvani was low rank gentry (aznaur) from Lechkhumi, Gordi (Beradze 1964: 125). However, the advancement of the Chikvani

family is related to the religious service of his brother, Gabriel Chikvani. The support of the gentry of Lechkhumi was of a great importance for the kings of Imereti. Therefore, Gabriel Chikvani who was offended by the ruler of Odishi, at the beginning was protected by King Giorgi III (1604-1639) of Imereti and later by his heir Aleksandre III (1639-1660) gifted Gabriel Chikvani the rank of “Tsagereli” – the bishop of Tsageri. This information is preserved in the donation book of the serfs and estates given to the Virgin Mary of Tsageri by Gabriel (1656 წ. Qd-9085=3) (Annotated Dictionary of Persons 2015: 212). Gabriel Chikvani is doing everything to avoid the unification of Lechkhumi and the principality of Odishi (Beradze 2018: 405). However, after the death of King Aleksandre III of Imereti, since 1660, Gabriel Tsagereli supports Vameq III, the ruler of Odishi. Later, the ruler of Odishi, Levan III Dadiani gives him the title “Chkondideli” – the Bishop of Chkondidi (1665) (Annotated Dictionary of Persons 2015: 212).

Following Gabriel’s advice, Levan III Dadiani gives Salipartiano to Katsia Chikvani because he is courageous and capable to accomplish things. This would be the prerequisite for conquering Lechkhumi (Batonishvili Vakhushti 1973: 842). It could have been between 1666-1672 (Beradze 2018: 406).

In 1673 Katsia Chikvani is mentioned as the supreme official, vizier “in the book of appointing Davit Nemsadze as a Bishop by Levan III Dadiani”. Among the witnesses and intercessors “Mr. Gabriel (Chkondideli Tsagereli) and the vizier, the head of the house Katsia Lipartiani are named first (Kakabadze 1921: 75-76). However, in the donation book by Levan III Dadiani (1675), “Mr. Gabriel (Chkondideli Tsagereli) and Katsia Chikvani” are named as witnesses (Kakabadze 1921: 76-77). In this document Katsia is not mentioned as Lipartiani.

Salipartiano¹⁸ bordered the Principality of Odishi and approximately covered the territory of today’s Martvili municipality. According to Vakhushti, “Salipartiano is at the foot of the mountain and lays between

18 The Geographical borders of Salipartiano and the villages included in this feudal unit is determined by Tamaz Beradze, see: (Beradze 1964: 126-130).

Chkondidi and Unagira” (Batonishvili vakhushti 1973: 777), which becomes the estate of Dadiani princes from the 15th century (Soselia 1990: 86). Based on their political interests, this feudal unit belonged to the minor branch of Dadiani lineage by inheritance (Batonishvili Vakhushti 2006: 188 (Footnote 1)).

Giorgi, Brother of Manuchar I Dadiani and uncle of Levan II is known as Lipartiani. His fresco is depicted in the oratory of Levan II Dadiani at the Tsalenjikha Cathedral with an inscription: “Giorgi Lipartiani, brother of King Manuchar, uncle of magnificent Levan Dadiani and son of grand sovereign Mamia Dadiani” (Takaishvili 1914: 218). The icon of Crucifixion of Tsaishi informs us: “This icon was engraved and adorned under the Kingship of Levan, son of Manuchar and under his uncle Giorgi’s rulership of Salipartiano. May they have glory from Lord in this life” (Takaishvili 1914: 166). According to Georgian researcher Tamaz Beradze, the name “Sa-lipartiano” comes from the surname “Lipartiani”. However, “in a certain part of the history of Mingrelia, this feudal surname, when mentioned, formed as the notion of official”. At the beginning of the 17th century, “Lipartiani” is not a surname anymore. Otherwise, Giorgi, son of Mamia Dadiani could not have been Lipartiani. Lipartiani is the title for the uncle of Levan II Dadiani (Beradze 1964: 120).¹⁹

As it is known, Giorgi Lipartiani had two sons – Vameq and Giorgi who are mentioned in the inscription of Tsaishi’s church documents: “God and the grace of this church documents, long live Vameq Lipartiani and his brother Giorgi forever” (Takaishvili 1914: 192). In this inscription only, the older son Vameq is mentioned by the title of Lipartiani, since the title of Lipartiani, as a status of an official could be hereditary only for one person (Beradze 1964: 123). After Vameq gains the title of Dadiani (1658), his younger brother becomes Lipartiani (Soselia 1990: 88).

In the church of Nakuraleshi (Lechkhumi), built by Gabriel Chikvani, one can see the frescoes of his family “Christian, godly, the

19 O. Soselia completely agrees with this statement, see: (Soselia 1990: 87).

builder of this church Gabriel Chikoan Chkondideli” (Taqaisvili 1937: 73). Among them we can see the fresco of Katsia Chikvani and his wife, dressed in lordly clothes, with an inscription: “the owner of Lechkhumi and Salipartiano, the lord of Odishi, the commander of Imereti and Odishi – Katsia Chikvani (Taqaisvili 1937: 74). These mural paintings are dated as the 70s of the 17th century (Chikhladze 2017: 297).

The Martvili Monastery which is included in the Salipartiano is the crypt of the Chikvani Family. However, the inscriptions of their gravestones are not preserved (Taqaisvili 1914: 123). There are the frescoes of Chikvani Family on the northern wing of the church: “We, owner of Lechkhomi, Sainasaridzo and Salipartiano, the vizier of the great sovereign Dadiani, the ruler of Imereti’s Odishi, and the commander Chikvani Katsia and my wife, the daughter of the great duke of dukes (erist’avt’ erist’avi), and our sons Giorgi, Ioseb, Otia made this wing painted for our grave.”

Plate 9

On one of the frescoes Katsia Chikvani is depicted with his wife and child, Iese Chikvani. They are holding the church model. The fresco has inscriptions in Mkhedruli script: Chikvani Katsia, his wife... woman”; the inscription above his child: “Chikvani Iese” (Taqaisvili 1914: 120).

Plate 8

In the west of the wing Giorgi, an older son of Katsia is depicted with his wife Seudia Mikeladze and child Otia Chikvani. The fresco has an inscription: “Lipartiani Giorgi Chikovani and his spouse Seudia Mikeladze”, “Chikvani Otia” (Taqaisvili 1914: 120). These portraits might have been painted between 1673-1681 (Chikhladze 1997: 111).

In the donor’s inscription Katsia Chikvani is mentioned as the owner of Salipartiano, his son Giorgi is also named as Lipartiani – “Lipartiani Giorgi Chikovani”. If we take aforementioned thesis into consideration, which is well-grounded opinion of researchers, this title represented the position of an official which could be inherited on only by one person. Thus, Katsia and his son Giorgi (depicted on the frescoes of the Martvili Monastery) could not possess this title simultaneously. After the death of Levan III Dadiani, “Odishi did not have an owner and Katsia Chikovani was ruling it” (Batonishvili Vakhushti 1973: 845). In

1681 Katsia Chikvani passed away and, according to Vakhushti, “Giorgi, son of Katsia, Became Lipartiani and he was terminating the people of Odishi mercilessly and selling them as captives” (Batonishvili Vakhushti 1973: 845-846). Therefore, it can be concluded that the fresco of Giorgi Lipartian-Chikvani and his family (wife and child) might be depicted after Katsia’s death, i.e. after 1681.

According to the Iranian fashion of the 17th century, the following details represent the Oriental lifestyle and taste: hairstyle, headdress, joined eyebrows, dark colored eyes, and curly strands of hair along the cheek. Dress – Tightly gathered at the waist. The slim bodice of the dress and loose below, with open front, shin-length or ankle-length; Cloaks of precious fabric with false-sleeves and silver-laces; with long sleeves and long, narrow sleeves; tied up with one button or a bow; the cloak’s breastplate decorated with silver-laces. This is how the clothes of Chikvanis depicted on the Martvili Monastery frescoes can be described.

Donors (Ktitors) wear pointed shoes (*koši*) with high heels. In order to emphasize their advanced position, Katsia Chikvani and his wife wear golden crowns decorated with precious stones and pearls on which *jigha* is clamped – the headdress of nobles. *Jigha*, as it was mentioned, cannot be seen as a lexical item neither on the donor frescoes, nor in the documents until the 1630s. In the inscription of donors which is dedicated to Virgin Mary of Martvili and is made by the order of Katsia Chikvani, one can read: “*murasa* Icon” (Taqaishvili 1914: 121-122). *Murasa* lexical item which means ‘adorned with gold or precious stones’ (Abuladze et al., 1934: 601; Orbeliani 1991: 527) established into Georgian language in the second half of the 16th century. Icon, belt, throne, saddle could be embraced by this technique, as well as *jigha*. As we already discussed above, both *jigha* and *murasa* are Arabic lexical units which established into the Georgian Language by dint of the Persian language. In the 1670s when the Chikvani frescoes were created, the lexical unit *murasa*, written in the inscription of donors, indicates that items made with this particular technique, as well as *murasa* as a lexical unit itself,

were spread in Georgian everyday life and were entered in Georgia due to the Iranian influence.²⁰

Plate 8

On the fresco of the Martvili Monastery Giorgi Lipatiani Chikvani is represented with checked hat called *Dolband*. Georgian Kings and nobles were not wearing it, the crown had this function instead (Javakhishvili 1962: 39). Ashot Kukhi (Tbeti, 10th century) was the only one whose headgear was similar to the headgears of Armenian Kings (Chopikashvili 1964: 29; Kalandia 2019: 29). It is called *Chalma* (Amiranashvili 1950: 213) or *Dolband* (Tsitsishvili 1954: 71).

Plate 20

Usage of *Dolband* i.e. *Chalma* in Georgia starts from the beginning of the 17th century and is considered as an expression of the Iranian influence (Kvantidze 2014: 133). Italian missionary Don Chistoforo de Castellli depicts King Teimuraz I (who at that time was sheltered in the Kingdom of Imereti) and his wife with *dolband*. On their *dolbands*, both have *jighas* adorned with precious stones (Castelli 1976: 74 (pic. N1)). On the miniatures and pictorial portraits Teimuraz I, Teimuraz II, and Erekle II are depicted with *dolbands* (Datunashvili 2018: 94).

In 1681 Capuchin missionary Dionigo Carli was in Tbilisi and attended the ceremony of putting on a robe which was gifted from Shah to Giorgi XI (1676-1688 – son of Vakhtang V (Shahnavaz)). His description of Shah's headgear says: "King's dolband was the same color as his robe, similar to Persian Shahs'. If I had not known that it was Giorgi, I would not have recognized him" (Dionigo Carli 1951: 176). In an Italian text the word "Turbante" is used. Turban is same as *dolband*, *chalma*. Despite the fact that Turban is of pre-Islamic origin and was widespread in the ancient Middle East, in the Islamic period it became a marker by which Muslims and non-Muslims were differentiated (Algar 1989).

From the 16th century Turban became an expression of the Safavid Iran's ideology. It was called *mandil* (< Arab. *mandil*). The most distinguished characteristic of man's clothing of the Safavid Iran was Turban which indicated religious and political possession. In 1501

20 For details on this issue, see pp. 105-109.

Ismail I (1501-1524) declared himself as Shah, Tabriz as a capital and Shi'a Islam as an official religion. With that he provided the country with a strong ideological basis (Matthee 2008). Shiite red headgear with 12 folds is linked to Qizilbashs (that is the reason of calling them red-headed) (Goetz 1933: 2247). They were the main allies of Safavid dynasty during the period of their rise to power. The above-mentioned headgear was a symbol of 12 Shiite Imams and indicated the loyalty towards Safavid rulers. Despite Turban's symbolic meaning, during the Safavid period it was used with different variations. They differed from each other in terms of fabric, size, decoration, wrapping on the head and the style of fastening hams. Turban made from silk or cotton which was embroidered and had crafted hams, was matched with the colour of clothes and decorated with feather and the golden chains (Diba 2011).

In the most popular and profusely illustrated handwritten document of "Shahnameh" which is known by the name of "Houghton Shahnameh" (The Shahnameh of Shah Tahmasp Pers. شاهنامه شاه طهماسب) and is dated by the year 1549, 22 types of headgears are mentioned. Among them, the majority are "Turbans with sticks" and "Turban with sticks, adorned with feather" (Shirazi-Mahajan 1985: 217).

The clothing "borrowed" from Iranian noblemen, the style of wearing dresses, *dolbands*, and crowns decorated with *murasa jighas* are already got accustomed in Georgia in the 1670s. Iuza Khuskivadze points out, the contours of the face and the general appearance of donors – joined eyebrows, short lips, elongated eyes, hairstyle, a pair of braids marked with a large and curved line and hanging long on both sides of the chest remind us of the facial parts of the iconographic ideal of a woman which can be found with the characters depicted in the miniature art of Safavid Iran (Khuskivadze 2018: 106-108).

According to Giorgi Chubinishvili, "in the Safavid epoch, Iran's advancement caused an export of art objects, dominant elements, forms and norms of artistic creativity in Georgia. The upper classes became accustomed to the new Iranian artistic fashion and taste quicker, the heart of this movement were cities and centres on which the representatives of

an elite society set their heart on. They adjusted to the lifestyle, foreign names, and language, resembled in appearance. Even houses and the new buildings did not differ from the Iranian ones – it is the order for artists and painters” (Chubinashvili 1970: 310).

Plate 21, 22

The elements of Iranian fashion depicted on the frescoes and in the everyday life of Chikvan-Lipartiani family was due to their “Dadiani” title and the desire to dominate the principality of Odishi which they achieved in 1704 and replaced the old Dadiani dynasty. They were trying to imitate Dadianis and on the frescoes of Martvili (the center of Salipartiano for that time) they depicted themselves with more luxurious and Iranian-style clothes than in Nakuraleshi, their ancestral church.

დამოწმებული ლიტერატურა:

References:

- აბულაძე, ი. (1916). *შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები*. თბილისი: სტამბა „ქართლი“ მ. ციციშვილისა. Abuladze, I. (1916). *The Georgian Versions of Shah Nameh or the Book of Kings*. Tbilisi: Printing Press of M. Tsitsishvili.
- აბულაძე, ი., ბარამიძე, ა., ინგოროყვა, პ., კეკელიძე, კ., & შანიძე, ა. (რედ.). (1934). *შაჰნამე, ქართული ვერსიები* (ტ. II). ტფილისი: ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Abuladze, I. Baramidze, A., Ingoroqva P., Kekelidze, K., & Ahanidze, A., (Eds.). (1934). *Shah Nameh, Georgia Versions*. (V. II) Tiflis: Tiflis University Press.
- ადლი, შ. (2001). ქართული და აღმოსავლური ფერწერა შ. მირიანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში. *ნარკვევები*, VII, 96-100. Adl, Sh. (2001). Georgian and Oriental Painting in the Sh. Amiranashvili Museum of Fine Arts of Georgia. *Essays*, VII, 96-100.
- ათანელიშვილი, ლ. (1967). *ამირანდარეჯანიანი*. (ი. აბულაძე, & მ. ებრალიძე, რედ.) თბილისი: ლიტერატურა და ხელოვნება. Atanelishvili, L. (1967). *Amirandarejaniani*. (Ed. by I. Abuladze & M. Ebralidze). Tbilisi: Literature and Art.
- ანდრონიკაშვილი, მ. (1996). *ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან* (ტ. II). თბილისი: ირმისა. Andronikashvili, M. (1996). *Essays on Iranian-Georian Linguistic Interactions*. (V.II). Tbilisi: Irmisa.
- ანთელავა, ი. (1990). *ლევან II დადიანი*. თბილისი: მერანი. Antelava, I. (1990). *Levan II Dadiani*. Tbilisi: Merani.
- არახამია, გ. (2009). ჭილაძეთა ფეოდალური სენიორიის ისტორიისათვის. წიგნში: *საქართველოს ისტორიისა და წყაროთმცოდნეობის საკითხები* (8-26). თბილისი: საქართვე-

- ლოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. Arakhamia, G. (2009). For the History of the Chiladzes' Feudal Seigneurie. In: *Issues of the History of Georgia and Primary Sources Studies*. (8-26). Tbilisi: Georgian National Academy of Sciences.
- ბარნაველი, ს. (1962). დადიანის ასულის მარიამის მზითვის წიგნი. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XXII-B, 207-223. Barnaveli, S. (1962). The Dowry book of the Daughter of Dadiani Mariam. *Bulletin of the Georgian State Museum*, XXII-B, 207-223.
- ბატონიშვილი ვახუშტი. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება (ტ. IV). (ს. ყაუხჩიშვილი, რედ.) თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Batonishvili Vakhushti (Prince Vakhushti Bagrationi). (1973). *Description of the Kingdom of Georgia*. (V. IV). (Ed. by S. Qaukhchishvili). Tbilisi: Soviet Georgia.
- ბერაძე, თ. (1964). ერთი საკითხი სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, II, 115-130. Beradze, T. (1964). One Issue from the Historical Geography of Samegrelo. *Collection of the Georgian Historical Geography*, II, 115-130.
- ბერაძე, თ. (2018). ოდიშის სამთავრო დადიან-ჩიქოვანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში XVII ს. მიწურულიდან XVIII ს. დამდეგამდე. წიგნში: *შრომების კრებული* (ტ. I, 404-427). თბილისი: საქართველოს უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Beradze, T. (2018). The Principality of Odishi during the Rule of the Dadiani-Chikovani Dynasty. *Collection of Works* (V. I, 404-427).
- ბერაძე, თ., & ცეციტიშვილი, გ. (1971). იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, IV, 41-52. Beradze, T. & Tskitishvili, G., (1971). Political Boundaries of the Kingdom of Imereti. *Collection of the Georgian Historical Geography*, IV, 41-52.

- ბერი ეგნატაშვილი. (1959). *ქართლის ცხოვრება* (ტ. II). (ს. ყაუხ-ჩიშვილი, რედ.) თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Beri Egnatashvili. (1959). *The Life of Kartli (The Georgian Chronicles)*. (V. II). (Ed. by S. Qaukhchishvili). Tbilisi: Soviet Georgia.
- ბერიძე, ვ. (2014). *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია* (ტ. I). თბილისი: გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი. Beridze, V. (2014). *The History of the Georgian Architecture*. (V. I). Tbilisi: George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation.
- ბერძენიშვილი, ნ. (1965). *საქართველოს ისტორიის საკითხები* (ტ. II). თბილისი: მეცნიერება. Berdzenishvili, N. (1965). *Issues of the History of Georgia*. (V. II). Tbilisi: Metsniereba.
- გაბაშვილი, ტ. (1956). *მიმოსვლა*. (ე. მეტრეველი, რედ.) თბილისი: საქართველოს სსრ. მეცნიერებათა აკადემია. Gabashvili, T. (1956). *Travel*. (Ed. By E. Metreveli). Tbilisi: Academy of Sciences of Georgian SSR.
- გელაშვილი, ნ. (1993). ერთხელ კიდევ როსტომ-ხანის ქართლში გამეფების საკითხისათვის. *მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, II, 90-96. Gelashvili, N. (1993). Once Again about the Issue of the Enthroning of Rostom-Khan in Kartli. *Matsne, Serie of History, Archelology, Ethnography and Art History*, II, 90-96.
- გორგიჯანიძე, ფ. (1925). *ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია*. (ს. კაკაბაძე, რედ.) საისტორიო მოამბე, II, 198-316. Gorgijanidze, P. (1925). *History by Parsadan Gorgijanidze*. (Ed. by S. Kakabadze). Bulletin of History, II, 198-316.
- გორგიჯანიძე, ფ. (1959). *ქართლის ცხოვრება* (ტ. II). (ს. ყაუხ-ჩიშვილი, რედ.) თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Gorgijanidze, P. (1959). *The Life of Kartli (The Georgian Chronicles)*. (V. II). (Ed. by S. Qaukhchishvili). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.

- გუჩუა, ვ. (1973). ბრძოლა ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისათვის და აგრესორთა წინააღმდეგ XVI ს. I ნახევარში. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. IV, გვ. 94-114). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Guchua, V. (1973). The Struggle for Restoration of the Unity of Country and against Foreign Aggressors in the First half of the XVI C. In: M. Dumbadze (ed.). *Essays on the History of Georgia*. (V. IV, 94-114). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- გუჩუა, ვ. (1973). საქართველო XVI საუკუნის 50-70-იან წლებში. წიგნში მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. IV, გვ. 114-126). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Guchua, V. (1973). Georgia in the 1550-70ies. In: M. Dumbadze (ed.). *Essays on the History of Georgia*. (V. IV, 114-126). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- გუჩუა, ვ. (1973). საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XV-XVI სს. მიჯნაზე. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე (ტ. IV, 85-94). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Guchua, V. (1973). The Political Situation of Georgia at the Turn of the XV-XVI CC. In: M. Dumbadze (ed.). *Essays on the History of Georgia*. (V. IV, 85-94). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- გუჩუა, ვ. (1973). სიმონ I-ის ბრძოლა იმერეთის შემოერთებისათვის. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. IV, 140-150). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Guchua, V. (1973). The Struggle of Simon I for the Incorporation of Imereti. In: M. Dumbadze (ed.). *Essays on the History of Georgia*. (V. IV, 140-150). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- გუჩუა, ვ. (1973). საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XVI-XVII საუკუნეებში. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. IV, 156-186). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Guchua, V. (1973). The Economic Situation in Georgia in XVI-XVII Centuries. In: M. Dumbadze (ed.).

Essays on the History of Georgia. (V. IV, 156-186). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.

დათუნაშვილი, ნ. (2018). *ქართული სამოსი და მისი სოციალური ასპექტები XV ს-დან XIX ს-ის დასაწყისამდე* (სადისერტაციო ნაშრომი). თბილისი. Datunashvili, N. (2018). *Georgian Clothing and Its Social Aspects from the XV C. till the Beginning of the XIX C.* (Thesis).

დელა ვალე, პ. (1879). მოგზაურის პიეტრო დელა ვალეს მოხსენება საქართველოზედ პაპ ურბანუს მერვესადმი 1627 წ. ივერია, 29-64. Della Vale, P. (1879). The Report of the Traveller Pietro Della Vale about Georgia to The Pope Urbanus VIII, 1627. *Iveria*, 3, 29-64.

დიონიჯო კარლი. (1951). დიონიჯო კარლის თბილისის აღწერა. იტალიური ტექსტი თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 29, 153-182. Dionijo Carli. (1951). The Description of Tbilisi by Dionijo Carli. (Transl., and commentaries by B. Giorgadze). *Materials for the History of Georgia and Caucasus*, 29, 153-182.

დოლიძე, ი. (1970). *ქართული სამართლის ძეგლები. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.)* (ტ. III). თბილისი: მეცნიერება. Dolidze, I. (1970). *Monuments of the Georgian Law. Ecclesiastic Legislative Monuments (XI-XIX CC.)*. (V. III). Tbilisi: Metsniereba.

დოლიძე, ი. (1972). *ქართული სამართლის ძეგლები, სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII სს.)* (ტ. IV). თბილისი: მეცნიერება. Dolidze, I. (1972). *Monuments of the Georgian Law. Court Rulings (XVI-XVIII CC.)*. (V. IV). Tbilisi: Metsniereba.

დოლიძე, ი. (1977). *ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო განჩინებანი (XVIII-XIX სს.)* (ტ. VI). თბილისი: მეცნიერება. Dolidze, I. (1977). *Monuments of the Georgian Law. Court Rulings (XVIII-XIX CC.)*. (V. VI). Tbilisi: Metsniereba

- თაყაიშვილი, ე. (1909). *საქართველოს სიძველენი* (ტ. II). ტფილისი. Taqaishvili, E. (1909). *Georgian Antiquities*. (V. II). Tiflis.
- თაყაიშვილი, ე. (1914). *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი*. ტფილისი: ს. ლოსაბერიძის სტამბა. Taqaishvili, E. (1914). *Archeological Travels and Remarks*. Tiflis: S. Losaberidze Printing Press.
- თაყაიშვილი, ე. (1914). *ძველი საქართველო: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული* (ტ. III). ტფილისი: ს. ლოსაბერიძის სტამბა. Taqaishvili, E. (1914). *Ancient Georgia. The Collection of the Georgian Historical and Ethnographical Society*. (V. III). Tiflis: S. Losaberidze Printing Press.
- თაყაიშვილი, ე. (1937). *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს*. პარიზი. (1937). *Archeological Expedition in Leckhumi-Svaneti in 1910*. Paris.
- თაყაიშვილი, ე. (1963). *მოგზაურობა რაჭაში 1919 და 1920 წწ.* თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. Taqaishvili, E. (1963). *Travel in Racha in 1919 and 1920*. Tbilisi: Academy of Sciences of the Georgian SSR.
- თოფურია, ვ. (2002). *სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში*. წიგნში: გ. კვარაცხელია (რედ.), *შრომები* (ტ. II). თბილისი: ენათმეცნიერების ინსტიტუტი. Topuria, V. (2002). For the History of Names' ending in Svan Language. In: G. Kvaratskhelia (ed.), *Works*, (V. II). Tbilisi: Institute of Linguistics.
- იაშვილი, მ. (1974). *მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისთვის: მზითვის წიგნები*. თბილისი: მეცნიერება. Iashvili, M. (1974). *Materials for the Social-Economic History of Georgia*. Dowry Books. Tbilisi: Metsniereba.
- იმედაძე, ს. (2014). *არაბული წარმოშობის ლექსიკა სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონ ქართულში“ (სადისერტაციო ნაშრომი)*. ქუთაისი: აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. Imedadze, S. (2014). *The Vocabulary of the Arab Origin in the "Georgian Doctionary" Of Sulkhan-Saba Orbeliani*. (Thesis)

- კაკაბაძე, ს. (1921). *დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები* (ტ. I). ტფილისი. Kakabadze, S. (1921). *Ecclesiastic Documents from the Western Georgia*. (V. I). Tiflis.
- კაკაბაძე, ს. (1925). ისტორიული საბუთები. *საისტორიო მოამბე*, 136-138. Kakabadze, S. (1925). Historical Documents. *Saistorio Moambe*, 136-138. Tiflis.
- კალანდია, გ. (2017). *ქსოვილი საქართველოდან*. თბილისი: ხელოვნების სასახლე. Kalandia, G. (2017). *Textile from Georgia*. Tbilisi: The Art Palace.
- კალანდია, გ. (2019). *ქსოვილი საქართველოდან (ქართველთა თავსაბურავი)* (ტ. II). თბილისი: სეზანი. Kalandia, G. (2019). *Textile from Georgia (Headdress of Georgians)*. (V. II). Tbilisi: Sezan.
- კასტელი, კ. (1976). *ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ*. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ. გიორგაძემ. თბილისი: მეცნიერება. Castelli, C. Information and Album about Georgia. (Transl., introduction and commentaries by B. Giorgadze). Tbilisi: Metsniereba.
- კვანტიძე, გ. (2014). *ეთნოგრაფიული სურათები XVII-XVIII სს. საქართველოს ისტორიიდან (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა)* (სადისერტაციო ნაშრომი). თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. Kvantidze, G. (2014). *Ethnographical Images from the History of Georgia of the XVII-XVIII CC. (Historical-Ethnographical Study)*. (Thesis). Tbilisi: Ila State University.
- კვანტიძე, გ. (2017). ფეხსამოს-ფეხსაცმლის სახეობები გვიანშუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში. *ეთნოგრაფიული ძიებანი*, VI, 114-125. Kvantidze, G. (2017). Types of Footwear-Shoes in the Eastern Georgia in the Late Medieval Centuries. *Ethnographical Investigations*, VI, 114-125.
- კობიძე, დ. (1947). *ახალი სპარსული ლიტერატურა* (ტ. II. საგმირო ეპოსი). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Kobidze, D. (1947). *The New Persian Literature* (V. II, Heroic Epics). Tbilisi: Tbilisi State University Press.

- კობიძე, დ. (1959). *შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Kobidze, D. (1959). *Persian Sources of the Georgian Versions of Shah Nameh*. Tbilisi: Tbilisi State University Press.
- კობიძე, დ. (1974). *შაჰ-ნამე, ქართული ვერსიები*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Kobidze, D. (1959). *Shah Nameh, Georgian Versions*. Tbilisi: Tbilisi State University Press.
- კოშორიძე, ი. (2011). XVI-XVII საუკუნეების ირანში მოღვაწე სამხედრო არისტოკრატთა ქართული სამოსი. წიგნში: *საქართველო-ირანის კულტურულ ურთიერთობათა ისტორიიდან* (გვ. 9-38). თბილისი: საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. Koshoridze, I. (2011). Georgian Clothing of the Military Aristocrats in Iran in XVI-XVII CC. In: *From the History of Georgian-Iranian Cultural relations* (9-38).
- კუცია, კ. (1963). კავკასიური ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე. მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, 65-79. Kutsia, K. (1963). The Caucasian Element on the Safavid Political Arena. *Issues of the History of the Near East*, 65-79.
- კუცია, კ. (1972). ისპაჰანის ქართველი ტარუღები (1618-1722). მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, 93-103. Kutsia, K. (1972). Georgian Tarughas of Ispahan (1618-1722). *Issues of the History of the Near East*, II, 93-103.
- ლამბერტი, ა. (1938). *სამეგრელოს აღწერა*. (თარგმნა ა. ჭყონიამ). თბილისი. Lamberti, A. (1938). Description of Samegrelo. (Transl. by A. Chqonia). Tbilisi.
- მაკალათია, ს. (2006). *სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია*. თბილისი: საარი. Makalatia, S. (2006). *History and Ethnography of Samegrelo*. Tbilisi: Saari.
- მამისტვალიშვილი, ე. (2011). *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია* (ტ. II). თბილისი: უნივერსალი. Mamist-

- valashvili, E. (2011). *The Foreign Politics and Diplomacy of Georgia*. (V. II). Tbilisi: Universal.
- მამისტვალიშვილი, ე. (2013). ელენე ათაბაგი და დონ ქრისტოფორო დე კასტელი. *ქართული ემიგრაცია*, I, 41-49. Mamistvalashvili, E. (2013). Elene Atabagi and Don Cristoforo de Castelli. *Georgian Emigration*, I, 41-49.
- მეტრეველი, ე. (1962). *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის XI-XVII ს.ს. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა*. Metreveli, E. (1962). *Materials for the History of The Georgian Colony of Jerusalem in the XI-XVII CC*. Tbilisi: Academy of Sciences of Georgian SSR.
- მუნში, ი. (1981). *აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება. ცნობები საქართველოს შესახებ*. (სპარსულ ტექსტს გამოკვლევა, ქართული თარგმანი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნ. გელაშვილმა) თბილისი: მეცნიერება. Munshi, I. (1981). *The Continuation of the World-Adorning History of Abbas*. Tbilisi: Metsniereba. (Transl., introduction and commentaries by N. Gelashvili) Tbilisi: Metsniereba.
- ორბელიანი, ს. ს. (1991). *ლექსიკონი ქართული* (ტ. I). თბილისი: მერანი. Orbeliani, S-S. (1991). *Georgian Dictionary*. (V. I). Tbilisi: Merani.
- ორბელიანი, ს. ს. (1993). *ლექსიკონი ქართული* (ტ. II). თბილისი: მერანი. Orbeliani, S-S. (1993). *Georgian Dictionary*. (V. II). Tbilisi: Merani.
- ჟორდანია, თ. (1897). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა* (ტ. II). ტფილისი: კ. ი. მუხრან-ბატონის გამოცემა. Zhordania, T. (1897). *Chronicles and Other Materials of the History and Literature of Georgia*. Tiflis: Publication of K. I. Mukhran-Batoni.
- საყვარელიძე, თ., & ალიბეგაშვილი, გ. (1980). *ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები*. თბილისი: მეცნიერება. Sakvarelidze,

- T. & Alibegashvili, G. (1980). *Georgian Engraved and Painted Icons*. Tbilisi: Metsniereba.
- სვანიძე, მ. (1971). *საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს. თბილისი: მეცნიერება*. Svanidze, M. (1971). *From the History of Georgian-Ottoman Relations in XVI-XVII CC*. Tbilisi: Metsniereba.
- სოსელია, ო. (1973). *ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან: (სათავადოები) (ტ. I)*. თბილისი: მეცნიერება. Soselia, O. (1973). *Essays from the Social-Political History of the Western Georgia of the Feudal Period: Satavados*. (V.I). Tbilisi: Metsniereba.
- სოსელია, ო. (1981). *ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები) (ტ. II)*. თბილისი: მეცნიერება. Soselia, O. (1981). *Essays from the Social-Political History of the Western Georgia of the Feudal Period: Satavados*. (V.II). Tbilisi: Metsniereba.
- სოსელია, ო. (1990). *ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები) (ტ. III)*. თბილისი: მეცნიერება. Soselia, O. (1990). *Essays from the Social-Political History of the Western Georgia of the Feudal Period: Satavados*. (V.III). Tbilisi: Metsniereba.
- სურგულაძე, მ. (რედ.). (2015). *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი (ტ. V)*. თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. Surguladze, M. (Ed.). (2015). *Annotated Dictionary of Persons*. (V. V). Tbilisi: National Center of Manuscripts.
- ტულუში, ა. (1992). *ცხოვრება და ღვაწლი დედოფალ მარიამ დადიანისა*. თბილისი: ორნატი. Tughushi, A. (1992). *The life and Achievements of Queen Mariam Dadiani*. Tbilisi: Ornati.
- ფუთურიძე, ვ. (1961). *სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში (ტ. I)*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. Puturidze, V.

- (1961). *Persian Historical Documents in Georgian Archives and Libraries*. (V.I). Tbilisi: Academy of Sciences of Georgian SSR.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. *The Explanatory Dictionary of the Georgian Language*. (2021, September 6). Retrieved from ქართული ლექსიკონები (Georgian Dictionaries): <http://www.ice.ge/liv/liv/ganmartebiti.php#>
- ქაჯაია, ო. (2002). *მეგრულ-ქართული ლექსიკონი (ტ. II)*. თბილისი: ნეკერი. Kajaia, O. (2002). *Mengrelian-Georgian Dictionary*. (V.II). Tbilisi: Nekeri.
- შარდენი, ჟ. (2018). *ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ)*. (ფრანგულიდან თარგმნეს, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთეს მზია მგალობლიშვილმა და გიორგი სანიკიძემ). თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. Chardin, J. (2018). *Travel of Jean Chardin in Persia and other Places of Orient (Information about Georgia)*. (Transl., introduction and commentaries by M. Mgaloblishvili & G. Sanikidze). Tbilisi: Ilia State University Press.
- ჩიხლაძე, ნ. (1997). XVI-XVII საუკუნეების ისტორიულ პირთა გამოსახულებები მარტვილის ეკლესიაში. *ნარკვევები*, III, 104-114. Chikhladze, N. (1997). Images of the Historical Figures of the XVI-XVII Centuries in the Martvili Church. *Essays*, III, 104-114.
- ჩიხლაძე, ნ. (2003). ირანულ-ქართული კულტურული ურთიერთობები და XVII ს-ის ქართული სახვითი ხელოვნების ერთი ასპექტი. *მნათობი*, V/VI, 177-184. Chikhladze, N. (2003). Iranian-Georgian Cultural Interactions and One Aspect of the Georgian Fine Arts. *Mnatobi*, V/VI, 177-184.
- ჩიხლაძე, ნ. (2003). ქართული დაზგური მხატვრობის სათავეებთან, „ქართულ-სპარსული“ ფერწერული სკოლა. *ნარკვევები*, VIII, 100-109. Chikhladze, N. (2003). At the Beginnings of

- the Georgian Easel painting, “Georgian-Persian Painting School”. *Essays*, VIII, 100-109.
- ჩიხლაძე, ნ. (2005). ქართული საერო პორტრეტის ისტორიიდან (XVI-XVII სს.). *ნარკვევები*, X, 68-82. Chikhladze, N. (2005). From the History of the Georgian Secular Portrait (XVI-XVII CC.). *Essays*, X, 68-82.
- ჩიხლაძე, ნ. (2017). *ძველი საქართველოს მონუმენტური მხატვრობა და მისი მოამბენი*. თბილისი: საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. Chikhladze, N. (2017). *Ancient Georgian Monumental Painting and Its Sponsors*. Tbilisi: Georgian National Museum.
- ჩოფიკაშვილი, ნ. (1964). ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.). თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. Chopikashvili, N. (1964). *Georgian Costum*. (VI-XIV CC.). Tbilisi: Academy of Sciences of Georgian SSR.
- ჩუბინაშვილი, გ. (1957). *ქართული ოქრომჭედლობა VIII-XVIII საუკუნეებისა: ალბომი, ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები*. თბილისი: სახელგამი. Chubinashvili, G. (1957). *Georgian Goldsmithing of VIII-XVIII: Album, Historical Overview and Annotations*. Tbilisi: Sakhelgami.
- ჩუბინაშვილი, დ. (1840). *ქართულ-რუსულ-ფრანციცული ლექსიკონი*. Санкт-Петербургъ: тип. имп. Академіи Наукъ. Chubinashvili, D. (1840). *Georgian-Russian-French Dictionary*. St.-Petersburg.
- ციციშვილი, ი. (1954). *მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის*. თბილისი: ხელოვნება. Tsitsishvili, I. (1954). *Materials for the History of Georgian Clothing*. Tbilisi: Khelovneba.
- წერეთელი, გ. (1951). *არაბულ-ქართული ლექსიკონი*. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. Tsereteli, G. (1951). *Arabic-Georgian Dictionary*. Tbilisi: Tbilisi State University.
- წურჭუმია, მ. (2014). *შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700). ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება (სადისერტაციო*

- ნაშრომი). თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. Tsurtsumia, M. (2014). *Medieval Georgian Army (900-1700). Organisation, Tactics, Armament*. (Thesis). Tbilisi: Iv. Javakhishvili Tbilisi State University.
- ხუსკივაძე, ი. (1999). ისლამი და ქართული სახვითი ხელოვნება. ლიტერატურა და ხელოვნება, III, 100-118. Khuskivadze, I. (1999). Islam and Georgian Fine Arts. *Literature and Arts*, III, 100-118.
- ხუსკივაძე, ი. (2018). ისლამი ქართულ სახვით ხელოვნებასა და ხუროთმოძღვრებაში. თბილისი: სეზანი. Khuskivadze, I. (2018). *Islam in Georgian Fine Arts and Architecture*. Tbilisi: Sezan.
- ხუსკივაძე, ლ. (1974). ლევან დადიანის საოქრომჭედლო სახელოსნო (ნარკვევი XVII საუკუნის ქართული ჭედური ხელოვნების ისტორიიდან). (გ. ჩუბინაშვილი, რედ.) თბილისი: მეცნიერება. Khuskivadze, I. (1974). *Levan Dadiani's Goldsmith Workshop (Essay from the History of Georgian Chased Art)*. (Ed. by N. Chubinashvili). Tbilisi: Metsniereba.
- ჯავახიშვილი, ი. (1962). მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისთვის, ტანისამოსი, ქსოვილები და ხელსაქმე. (გ. ჩიტაია, რედ.) თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. Javakhishvili, I. (1962). *Materials for the History of the Material Culture of the Georgian Nation. Clothing, Textiles and Craftsman*. (Ed. By. G. Chitaia). Tbilisi: Academy of Sciences of Georgian SSR.
- ჯავახიშვილი, ი. (1982). თხზულებანი თორმეტ ტომად (ტ. III). (მ. დუმბაძე, რედ.) თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. Javakhishvili, I. (1982). *Works in 12 Volumes*. (V. III). (Ed. by M. Dumbadze). Tbilisi: Tbilisi State University.
- ჯამბურია, გ. (1973). საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVII საუკუნის 30-90-იან წლებში. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (ტ. IV, გვ. 312-357). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Jamburia, G. (1973). The

- Political Situation in Georgia in the 1630-90ies. In: *Essays on the History of Georgia*. (Ed. By M. Dumbadze). (V. IV, 312-357). Tbilisi: Sabchota Sakartvelo.
- ჯამბურია, გ. (1973). ქართველი ხალხის ბრძოლა არსებობის შენარჩუნებისათვის XVII ს. პირველ მესამედში. წიგნში: მ. დუმბაძე (რედ.), *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. IV, გვ. 243-312). თბილისი: საბჭოთა საქართველო. The Struggle of the Georgian People for the Preservation of the Existence in the First Third of the XVII C. In: *Essays of the History on Georgia*. (Ed. By M. Dumbadze). (V. IV, 243-312). Tbilisi: Sabchota Sakartvelo.
- ჯუდიჩე მილანელი, დ. ჯ. (1964). წერილები საქართველოზე. (იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ) თბილისი: საბჭოთა საქართველო. Giudice Milanese, G. (1964). *Letters on Georgia, XVII Century*. (Transl., introduction and commentaries by B. Giorgadze). Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- Algar, H. (1989, December 15). ‘AMĀMA. Retrieved December 1, 2022, from *Encyclopædia Iranica*: <https://www.iranicaonline.org/articles/amama-or-ammama-arabic-emama-the-turban>
- Allen, W. (1971). *A history of the Georgian people: From the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century*. London: Routledge & Kegan Paul.
- ‘Azod-Al-Dawla, S.-A. M. (1355 Š./1976). *Tārīḡ-e ‘azodī*. (‘A.-A.-H. Navā’ī, Ed.) Tehrān.
- Bailey, H. W. (1979). *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chardin, J. (1927). *Sir John Chardin’s Travels in Persia* with an introduction by Brigadier-General Sir Percy Sykes. London: The Argonaut Press.
- Dehḡodā, ‘A.-A. (1338 Š./1959). *Loḡat-nāma* (Vol. 12). Tehran: Chapkhane-i Majles.

- Dehḵodā, ‘A.-A. (1347 Š./1968). *Loḡat-nāma* (Vol. 21). Tehran: Chapkhane-i Majles
- Dehḵodā, ‘A.-A. (1339 Š./1960). *Loḡat-nāma* (Vol. 38). Tehran: Chapkhane-i Majles.
- Dehḵodā, ‘A.-A. (1351 Š./1972). *Loḡat-nāma* (Vol. 40). Tehran: Chapkhane-i Majles.
- Dehḵodā, ‘A.-A. (1352 Š./1973). *Loḡat-nāma* (Vol. 44). Tehran: Chapkhane-i Majles.
- Diba, L. (2011, October 25). CLOTHING x. In the Safavid and Qajar periods. Retrieved December 1, 2022, from *Encyclopaedia Iranica*:
- Eskander Beg Monshī (1350 Š./1971). *Tārīkh-e ‘ālam-ārā-ye ‘Abbāsī* (Vol. II). (Ī. Afshār, Ed.) Tehrān: Amīr Kabīr.
- Eskander Beg Monshī & Wāla Eṣfahānī, M.-Y. (1317 Š./1938). *Zayl-e tārīkh-e ‘ālamārā-ye ‘Abbāsī*. (A. Sohaylī Ḳvānsārī, Ed.) Tehran.
- Goetz, H. (1933). The History of Persian Costume. In A. Pope, & P. Ackerman (Ed.), *A survey of Persian art* (Vol. III, pp. 2227-2256). London: Oxford University Press.
- Ḳalāf Tabrīzī, M.-Ḥ. b. (1342 Š./1963). *Borhān-e qāṭe’*. (M. Mo‘īn, Ed.) Tehran.
- Kāzem Marvī, M. (1364 Š./1985). *‘Ālamārā-ye Nāderī*. (M. A. Rīāhī, Ed.) Tehrān.
- Khorasani, M. (2006). *Arms and Armor from Iran*. Legat.
- Khorasani, M. (2008). Persische Krummdolche. *Militär und Geshcihte* (40), pp. 44-49.
- Khorasani, M. (2013). Khanjar. *Kaliberi*, 32-35.
- Khuzani Isfahani, F. (2015). *A Chronicle of the Reign of Shah ‘Abbas*. (K. Ghareghlou, & C. Melville, Eds.) Cambridge: Gibb Memorial Trust.
- Lane, E. (1867). *Arabic-English Lexicon* (Vol. I, part 3). London: Williams and Norgate.
- Lang, D. M. (1957). *The last years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*. New York: Columbia University Press.

- MacKenzie, D. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Matthee, R. (2001, December 15). GEORGIA vii. Georgians in the Safavid Administration. Retrieved September 1, 2021, from *Encyclopædia Iranica*: <https://iranicaonline.org/articles/georgia-vii>
- Matthee, R. (2008, July 28). Safavid Dynasty. Retrieved December 1, 2022, from *Encyclopædia Iranica*: <https://iranicaonline.org/articles/safavids>
- Mo'in, M. (1998). *An Intermediate Persian Dictionary*. Tehran: Sepehr printing house.
- Nafisī, 'A.-A. (1355 Š./1976). *Farhang-e Nafisī*. 5 vols. Tehran.
- Nyberg, H. (1974). *A Manual of Pahlavi, Glossary* (Vol. II). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, Munich.
- Shirazi-Mahajan, F. (1985). *Costumes and textile designs of the Il-Khanid, Timurid and Safavid dynasties in Iran from the thirteenth to the seventeenth century* (PhD diss.). The Ohio State University.
- Šokri, Y. (Ed.). (1350 Š./1971). *Ālamārā-ye Šafavī*. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān.
- Yusofi, G.-H. (1992, December 15). CLOTHING xxvii. Historical lexicon of Persian clothing. Retrieved September 27, 2021, from *Encyclopædia Iranica*: <https://www.iranicaonline.org/articles/clothing-xxvii>
- Абаев, В. (1958). *Историко-Этимологический словарь осетинского языка* (т. I). Москва-Ленинград: Академия Наук СССР.
- Абаев, В. (1958). *The Historical-Etymological Dictionary of the Osetian Language*. (V. I). Moscow-Leningrad. Academy of Sciences of SSSR.
- Амиранашвили, Ш. (1950). *История грузинского искусства* (т. I). Москва: Искусство.
- Amiranashvili, Sh., *History of the Georgian Art*. (V. I). Moscow: Iskusstvo.

- Аствацатурян, Э. (2004). *Оружие народов Кавказа*. Санкт-Петербург: Атлант. Astvatsaturian, E. (2004). *Armament of the Caucasian Peoples*. Saint Petersburg: Atlant.
- Белокуров, С. (1888). *Материалы для Русской истории*. Москва: Университетская типография. Belokurov, S. (1888). *Materials for the Russian History*. Moscow: The University typography.
- Белокуров, С. (1889). *Сношения России с Кавказом (1578-1613)*. Москва: Университетская типография. Belokurov, S. (1889). *Interactions of Russia with the Caucasus (1578-1613)*. Moscow: The University typography.
- Гелашвили, Н., & Павлова, И. (1987). К вопросу о назначении Ростом-хана на картлийский престол: [1632-1658]. *მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, IV, 88-94. Gelashvili, N. & Pavlova, I. (1987). Concerning the Question of the Appointment of Rostom on the Throne of Kartli: [1632-1658]. *Matsne, Serie of History, Archelology, Ethnography and Art History*, IV, 88-94.
- Гиргас, В. Ф. (1881). *Арабско-русский словарь к корану и хадисам*. Казань: Типография императорского университета. Girgas, V. F. (1881). *Arabic-Russian Dictionary for Quran and Hadith*. Kazan: Typography of the Imperial University.
- Ибрагимов, Т. (2013). *Восточное оружие*. Баку: East-West. Ibragimov, T. (2013). *Oriental Armament*. Baku: East-West.
- Лурье, Я. С., & Мюллер, Р. Б. (1954). *Путешествия русских послов XVI-XVII вв.* Москва: Издательство Академии наук СССР. Lurie, I. & Muller R. B. (1954). *Travels of Russian Ambassadors in the XVI-XVII CC*. Moscow: Academy of Sciences of SSSR.
- Пагава, И. (2013). Чеканка сефевидской монеты в восточном Причерноморье. Восточная нумизматика в Украине, III, 125-142. Paghava, I. (2013). Safavid Coinage in the Eastern Blac Sea Region. *Oriental Numizmetics in Ukraine*, III, 125-142.

- Рубинчик, Ю. (1970). *Персидско-русский словарь*. Москва: Сов. Энциклопедия. Rubinchik, Y. (1970). *Persian-Russian Dictionary*. Moscow: Sovetskaya Encyclopedia.
- Свержин, В. (2015). *Все о холодном клинковом оружии*. Санкт-Петербург: СЗКЭО. Sverzhin, V. (2015). *All about the Cold Blade Weapon*. Saint-Petersburg: СЗКЭО.
- Такайшвили, Е. (1916). Тквирская церковь в Мингрелии и ее древности. *Христианский восток*, IV, 284-300. Taqaishvili, E. (1916). The Church of Tkviri in Samegrelo in Its Antiquities. *Christain Orient*, IV, 284-300.
- Хорев, В. (2004). *Булат и дамаск в оружии*. Ростов-на-Дону: Феникс. Khorev, V. (2004). *Bulat and Damask in Armament*. Rostov-on-Don: Phoenix.
- Чубинашвили, Г. (1959). *Грузинское чеканное искусство: Исследование по истории грузинского средневекового искусства* (т. II). Тбилиси: Сабчота Сакартвело. Chubinashvili, G. (1959). *Georgian Chased Art: Investigations of the Medieval Georgian Art*. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo.
- Чубинашвили, Г. (1959). *Грузинское чеканное искусство: Исследование по истории грузинского средневекового искусства* (т. I). Тбилиси: Сабчота Сакартвело.
- Чубинашвили, Г. (1970). Иранское влияния в памятниках архитектуры Грузии. *წიგნობა: Вопросы истории искусства: Исследования и заметки [Грузинское средневековое искусство]* (т. I, ст. 308-320). Тбилиси: Хеловнеба. Chubinashvili, G. (1970). Iranian Influence on the Georgian Arcitectural Monuments. *Issues of the Art History: Investigations and Remarks (Medieval Georgian Art)* (V. I, 308-320).
- Энциклопедический словарь* (1893). (т. IX). Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Ст.Петербург. *Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary*. (1893). (V. IX). Saint-Peterburg.

- Աճառեան (ԾԵՂԱՐՈՅՆ), Հ. (1926). *Հայերէն արմատական բառարան* (Vol. II). Երեւան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն.
Acharian, H. (1926). *Armenian Etymological Dictionary*. Yerevan: Yerevan University Publishing House.
- Զաքարյան (ԾԵՂԱՐՈՅՆ), Հ. (2015). «Ոտնաման» և «կաշի» նշանակող մի քանի բառերի ստուգաբանություն. Zakaryan, H. (2015). Etymology of Several Armenian Words Meaning “Footwear” and “Leather”. *Proceedings of International symposium, dedicated to 95 anniversary of academician Gevorg Jahukyan* (pp. 53-61). Yerevan: Institute of Linguistics of NAS OF RA after H. Acharyan.
- Ղազարեան (ԾԵՂԱՐՈՅՆ), Ռ. Ս. (2000). *Գրաբարի բառարան* (Vol. I). Երեւան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն. Ghazaryan, R. S. (2000). *Grabari Dictionary*. Yerevan: Yerevan University Publishing House.

სურათები

Plates

ლევან II დადიანის ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. XVII ს-ის 30-იანი წწ. ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა, სამეგრელო.

Group portrait of the Levan II Dadiani family, 1630s, chapel of Levan II Dadiani, Church of Our Saviour, Tsalenjikha, Samegrelo (West Georgia),

შ. აბრამიშვილის ასლი. 1938 წ. ტილო, ტემპერა.

Copy by Sh. Abramishvili, 1938, tempera on canvas.

ლევან II დადიანის ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. XVII ს-ის 30-იანი წწ. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. ხობი, სამეგრელო. გ. ერისთავის ასლი. 1939 წ. ტილო, ტემპერა. დედანი დაღუპულია

Group portrait of the Levan II Dadiani family, 1630s, church of the Dormition, Khobi, Samegrelo (West Georgia). Copy by G. Eristavi, 1939, tempera on canvas. *The original has not survived*

ლევან II დადიანი და მისი პირველი მეუღლე სეტემან შერვაშიძის ასული თანური. 1616-1619 წწ. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია, ცაიში, სამეგრელო.

Donors Levan II Dadiani and his first wife Tanuri the daughter of Seteman Shervashidze, 1616-1619, Church of the Dormition, Tsaishi, Samegrelo (West Georgia).

გ. ერისთავის ასლი. 1939 წ. ტილო, ტემპერა.

Copy by G. Eristavi, 1938, tempera on canvas.

მარიამ მანუჩარის ასული დადიანი. 1614-1621 წწ. ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა, სამეგრელო.

Portrait of the donor Mariam the daughter of Manuchar Dadiani, 1614-1621, the chapel of Levan II Dadiani, Church of Our Saviour, Tsalenjikha, Samegrelo (West Georgia).

გ. ერისთავის ასლი. 1938 წ. ტილო, ტემპერა.

Copy by G. Eristavi, 1938, tempera on canvas.

მარიამ დადიანი და მისი ვაჟი ოტია გურიელი. 1625-1634 წწ.
ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი, სამეგრელო.

Portrait of the donors Mariam Dadiani and her son Otia Gurieli (?),
1625-1634, Church of the Dormition, Martvili, Samegrelo (West Georgia).

მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1939 წ. ტილო, ზეთი.

Copy by M. Mikeladze-Bagratiioni, 1939, oil on canvas.

ქართლის დედოფალი მარიამ დადიანი და მისი ვაჟი ოტია გურიელი. XVII ს. 40-იანი წწ. სვეტიცხოვლის კათედრალი, მცხეთა, ქართლი.

Mariam Dadiani the Queen of Kartli and her son Otia Gurieli, 1640s, Svetitskhoveli Cathedral, Mtskheta, Kartli (East Georgia).

დ. კაკაბაძის ასლი. 1912 წ. ტილო, ზეთი.

Copy by D. Kakabadze, 1912, oil on canvas.

გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანი, მეუღლე მისი მიქელაძის ქალი
სეუდია და ოტია ჩიქვანი. XVII ს. 70-იანი წწ. ღვთისმშობლის
მიძინების ტაძარი. მარტვილი, სამეგრელო.

Portraits of the Giorgi Lipartian-Chikvani, his spouse Seudia Mikeladze
and Otia Chikvani, the 1670s, Church of the Dormition, Martvili, Samegrelo
(West Georgia).

მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1937 წ. ტილო, ტემპერა.

Copy by M. Mikeladze-Bagratioti, 1937, tempera on canvas.

კაცია ჩიქვანის ოჯახის საქტიტორო კომპოზიცია. XVII ს-ის 70-იანი წწ. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი, სამეგრელო.

Group portrait of the Katsia Chikvani, family 1670s, church of the Dormition, Martvili, Samegrelo (West Georgia).

ს. პოლტორატკის ჩანახატი. XX ს-ის 10-იანი წწ. ქალაღდი,
აკვარელი.

Drawing by S. Poltoratsky, 1910s, watercolour on paper.

მერაბ წულუკიძის ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. 1660-1670
წწ. წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. ნიკორწმინდა, რაჭა.

Group portrait of the Merab Tsulukidze family, 1660-1670s, church of
St. Nicholas, Nikortsminda, Racha (West Georgia).

ს. მირზაშვილის ასლი. 1962 წ. ქაღალდი, ტემპერა.

Copy by S. Mirzashvili, 1962, paper, tempera.

ქტიტორები წულუკიძეთა საგვარეულოდან. 1660-1670 წწ. წმ.
ნიკოლოზის ეკლესია. ნიკორწმინდა, რაჭა.

Donors from the Tsulukidze family. 1660-1670s, Church of St.
Nicholas, Nikortsminda, Racha (West Georgia).

ლ. ხითარიშვილის ასლი. 1962 წ. ქაღალდი, ტემპერა.

Copy by L. Khitarishvili, 1962, paper, tempera.

ლევან II დადიანი და ნესტან დარეჯანი, კორცხელი (ფოტო
წიგნიდან: Чубинашвили, Г. (1959). *Грузинское чеканное искусство:
Исследование по истории грузинского средневекового искусства* (т. II).
Тбилиси: Сабчота Сакартвело)

Levan II Dadiani and Nestan-Darejan, Kortskheli (photo from the book:
Chubinashvili, G. (1959). *Georgian Chased Art: Investigations of the Medieval
Georgian Art*. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo)

ლევან II დადიანი და ნესტან დარეჯანი, კორცხელი (ფოტო წიგნიდან: Чубинашвили, Г. (1959). *Грузинское чеканное искусство: Исследование по истории грузинского средневекового искусства (т. II)*. Тбилиси: Сабчота Сакартвело)

Levan II Dadiani and Nestan-Darejan, Kortskheli (photo from the book: Chubinashvili, G. (1959). *Georgian Chased Art: Investigations of the Medieval Georgian Art*. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo)

ლევან II დადიანი და ნესტან-დარეჯანი, მარტვილი (ფოტო
წიგნიდან: Чубинашвили, Г. (1959). Грузинское чеканное искусство:
Исследование по истории грузинского средневекового искусства (т. II).
Тбилиси: Сабчота Сакартвело)

Levan II Dadiani and Nestan-Darejan, Martvili (photo from the book:
Chubinashvili, G. (1959). Georgian Chased Art: Investigations of the Medieval
Georgian Art. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo)

ლევან II დადიანი, წარჩე (ფოტო წიგნიდან: ჩუბინაშვილი, გ. (1957). ქართული ოქრომჭედლობა VIII-XVIII საუკუნეებისა: ალბომი, ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები. თბილისი: სახელგამი)

Levan II Dadiani, Tsarche (photo from the book: Chubinashvili, G. (1957). Georgian Goldsmithing of VIII-XVIII: Album, Historical Overview and Annotations. Tbilisi: Sakhelgami)

პეპუნა ჭილაძე (ფოტო წიგნიდან: *Алибегашвили, Г. (1979). Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи. Тбилиси: Мецниереба*)

Pepuna Chiladze (photo from the book: *Alibegashvili, G. (1979). Secular portrait of Georgian medieval monumental painting*)

ვარნოზსი (ვარნოზი) ჭილაძე (ფოტო წიგნიდან: ჩუბინაშვილი, გ. (1957). ქართული ოქრომჭედლობა VIII-XVIII საუკუნეებისა: ალბომი, ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები. თბილისი: სახელგამი).

Varnozsi (Varnози) Chiladze (photo from the book: Chubinashvili, G. (1957). Georgian Goldsmithing of VIII-XVIII: Album, Historical Overview and Annotations. Tbilisi: Sakhelgami)

როვანოზ ჭილაძე და უტანდარ ჩხეტიძე (ფოტო წიგნიდან:
 Чубинашвили, Г. (1959). *Грузинское чеканное искусство: Исследование по истории грузинского средневекового искусства (т. II)*. Тбилиси: Сабчота
 Сакартвело)

Rovanoz Chiladze and Utandar Chkhetidze (photo from the book:
 Chubinashvili, G. (1959). *Georgian Chased Art: Investigations of the Medieval
 Georgian Art*. Tbilisi: Sabchota Sakartvelo)

კოლხეთის დედოფლის მამა პაპუნა ჭილაძე (ფოტო წიგნიდან: კასტელი, კ. (1976). ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. (ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ. გიორგაძემ). თბილისი: მეცნიერება)

Papuna Chiladze, father of the Queen of Kolheti (*photo from the book: Castelli, C. (1976). Information and Album about Georgia. (Transl., introduction and commentaries by B. Giorgadze). Tbilisi: Metsniereba*)

თეიმურაზ I და მისი ცოლი ხორეშანი (ფოტო წიგნიდან: Christoforo Castelli da Palermo alla Georgia/a cura di Salvatore Pedone. Palermo: Leopardi, [S.d.])

Teimuraz I and his wife Khorashan (photo from the book: Christoforo Castelli da Palermo alla Georgia/a cura di Salvatore Pedone. Palermo: Leopardi, [S.d.])

ჩიქვანთა ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. XVII ს-ის 70-იანი წწ. წმ. გიორგის ეკლესია.
ნაკურალეში, ლეჩხუმი.

დ. კაკაბაძის ასლი. 1913 წ. ტილო, ზეთი.

Group portrait of the Chikvani family, 1670s, Church of St George, Nakuraleshi, Lechkhumi (West Georgia).
Copy by D. Kakabadze, 1913, oil on canvas.

ჩიქვანთა ოჯახის საეკლესიო კომპოზიცია. XVII ს-ის 70-იანი წწ. წმ. გიორგის ეკლესია.
ნაკურალეში, ლეჩხუმი.

დ. კაკაბაძის ასლი. 1913 წ. ტილო, ზეთი.

Group portrait of the Chikvani family, 1670s, Church of St George, Nakuraleshi, Lechkhumi (West Georgia).

Copy by D. Kakabadze, 1913, oil on canvas.

